

ראול הילברג – סטאניסלאב סטארון

מי היה אדם צ'רניאקוב?

מבוא

מי היה אדם צ'רניאקוב? בספרות השואה אנו פוגשים שם זה באינדקס או בהערות שוליים – אחד מרבים. צ'רניאקוב התאבד בקיץ 1942, בימי אסון ליהודים, באמצע שנות המלחמה. לפני המלחמה לא היה ידוע ברבים וגם מאז מטושטש וזכרו. אבל ייתכן כי מעתה והלאה הוא – או דבריו שבדפוס – יתפסו מקום שלא נועד לו בימי חייו; כי מאחוריו השאיר תעודה שתוכנה הוא יחיד במינו. זוהי רשימה חשובה, יומן, תעודה מקורית מתיי היהודים אז, שאין דומה לה בחשיבות.

אם נפנה את המבט חזרה אל פולין הכבושה בידי הגרמנים, נראה שם מיליוני יהודים כלואים באזורים סגורים ומסוגרים של מאות ערים ועיירות – הלא הם הגיטאות שהממשטר הנאצי הקים. בסוף 1942 נעלמו רובם – תושביהם הומתו בתאי הגזאים של המחנות השכנים. ימי קיומם הקצרים יחסית בין התופש, ששרר לפני המלחמה, ובין ההשמדה, שפקדה אותם, הם הרגעים האחרונים של חיים מאורגנים בקהילות אלו שאינן עוד. אדם צ'רניאקוב עמד בראשה של הגדולה בקהילות אלו – מיספר לא גדול של גושי מבנים, שקרוב לחצי מיליון יהודים הצטופפו בהם – הלא הוא גיטו וארשה. בתחתו יושב ראש המועצה היהודית, ה"יודנראט", בוארשה רשם את מהלך העניינים, כפי שראה אותם, מדי יום ביומו.

מי היה האדם הזה? כמעט הייתי אומר: אדם שאין בו דבר מיוחד. לעתים קרובות נאמר עליו שזוהי לא־רשע ולא־גיבור, לא־מנצל ולא־קדוש. אחדים מאלה שהכירוהו אפילו ביקשו להכיר בו את כל התכונות המציינות לא־מנתניג וייתכן שגם הופעתו החיצונית הוסיפה לתדמית זו. בתצלום מימי הגיטו נראה צ'רניאקוב כאדם גוף קומצה, בעל שירטוטי פנים חזקים עם סנטר בולט, קירח וללא זקן הוא מביט בנו מתצלום זה, דמות של בורגני מכובד, קורץ ושומר מרחק.

כשהגיעו הגרמנים היה כבר בן 59. יליד וארשה היה, שהשלים את לימודי ההנדסה הגבוהים שלו בעיר תולדתו ובדרזדן שבגרמניה, שיפר את ידיעתו בשפות והשיג הרבה תעודות. מאז היתה לו קאריירה מכובדת למדי, אך ללא כל ברק. היה מורה בבית-ספר מקצועי, עבד במשרה ממשלתית, פתח עסק עצמאי, ונכשל, ולבסוף נעשה פקיד במשרד סילוקים שעסק בסחר-חזק. הוא חיבר כמה חיבורים בתחומי הטכניקה והחינוך, ואפילו כתב שירים (שלא ראו אור), אך חשובה מכל היתה פעילותו בתחומי החיים החברתיים והפוליטיים. את מרצו הקדיש לבעלי-המלאכה היהודים במאבקם, וב-1928 היה גם פעיל בפוליטיקה היהודית וניסה לתפוס מעמד רשמי באווירה הקשה של הלאומנות הפולנית הנואה ושל הדמוקראטיה הפולנית ההולכת ומתנוונת.

בתוך המערכת הפוליטית הפולנית המורכבת היו מפלגות פוליטיות יהודיות, שהציגו את מועמדיהן לוועדי הקהילות והיהודיות, לעיריות ולבית-הנבחרים של המדינה, שלוש קבוצות העיקריות בתוך יהדות פולין היו אגודת-ישראל, הפועלים („הבונד“) והציונים (שהתחלקו לדתיים, „כלליים“, וסיעות סוציאליסטיות). כל אלה טענו להישגים בבחירות. בוועדי הקהילות שלטה במשך זמן רב ה„אגודה“, ה„בונד“ וכה להצלחה ניכרת בבחירות לעיריות, כעוד שהציונים הראו את כוחם בבחירות לפארלאמנט. יש שאירעו פילוגים ובריתות. קרה שהוצגו רשימות בשיתוף עם מפלגות לא-יהודיות, והיה מקום גם לאירגונים כגון התאגדות הסוחרים או בעלי-המלאכה היהודים. ב-1928 התחברו הציונים — בחלקם — עם קבוצות אתניות אחרות והקימו גרש של מיעוטים לאומיים. צ'רניאקוב, שמאחוריו עמדו בעלי-המלאכה היהודים, הציג את מועמדותו לסינאט הפולני. הוא נוצח, אך בהמשך הזמן ניסה שנית.¹

האידיאליון שלו לא הרקיע שחקים. הוא לא הסתייג מתנועות פוליטיות, אך גם לא הודהה אֶתן. בעיני האדוקים לא היה שומר מצוות דיו, ומטבעו היה פראגמאטי מדי בכדי להתמסר לסוציאליזם ו„טתבולל“ מדי מכדי להתפתח לציוני נלהב. מי שבא במגע אֶתו גסה לציין לאן איננו שייך ולא להיפך.

בכל זאת רכש לו גסיון וגם השפעה. הוא נטל חלק במדיניות המקומית של עירו וישב במועצת העיריה. מאוחר יותר נעשה גם חבר וסגן-יורש של מועצת הקהילה היהודית בווארשה, שבימים תהם זה שוב לא היה גוף נבחר. השלטונות הפולניים מינו אותו ב-1937 ואנשי ה„בונד“, שניצחו בבחירות האחרונות, לא נכללו בו יותר. אולם הוא המשיך למלא את תפקידיו המסורתיים, כגון: חינוך דתי, תשלומי סעד או הטיפול בבתי-העלמין, ולשם כך גבתה אגרות ומיסים מן האוכלוסייה היהודית.

עם פרוץ המלחמה התפרקה המועצה. כמה מחבריה, וביניהם היורש מוריצי מייל, ברחו מן העיר, אך צ'רניאקוב נשאר. ב-6 בספטמבר פתח בבתיבת יומנו, ותחילה רשם בו רק כמה מלים מדי יום. ב-11 בחודש יסד אברהם גפנר, מהתאגדות הסוחרים היהודים, ועד אזרחים, כדי לטפל במצב החירום. צ'רניאקוב הצטרף, הוא רשם כי סטארשינסקי, ראש-העיר הפולני, הביר בוועד.

כעבור ימים מיספר, כשעדיין נמשך מצור הגרמנים על העיר, פגש אחד

מי היה אדם צ'רניאקוב?

כתברי הוועד הזה, במקרה, את צ'רניאקוב כחדר-ההמתנה שליד משרד ראש-העיר, בתודמנות זו סיפר צ'רניאקוב לחברו שכדעתו לקבל מינוי רשמי כיו"ר הקהילה היהודית, למחרת הראה לעמיתו את כתב-המינוי חתום בידי קולונל סטארשינסקי, הוא אף הרפס לעצמו כרטיס-ביקור, בהם צויין מעמדו החדש. אלה העדפו כשפה הגרמנית.²

היו"ר ומועצת הקהילה

הפלישה לפולין החלה ב-1 בספטמבר 1939, בסוף החודש נמצאה המדינה מחולקת בין גרמניה וברית-המועצות. המחוזות המערביים והמרכזיים נפלו בידי הגרמנים והם חולקו ל"חשטחים המאוגדים" (המסופחים) ו"הגנראלגוברנאמנט" (השלטון הכללי). כמישל כללי נתמנה האנס פראנק, אשר חלש על ארבעה חבלים: קראקוב, לובלין, ראדום וארשה. כמיליון וחמש-מאות אלף יהודים נלכדו בגנראלגוברנאמנט, מהם בחבל וארשה בלבד כ-600,000. בעיר זו, שקודם-לכן מנתה כ-350,000 תושבים יהודים, גדל מספרם במהירות והגיע ל-400,000 ויותר. במשך שלוש השנים, מכניסת הצבא הגרמני ועד להתחלת השילוחים בהמונן, אפשר להבחין ב-5 שלבים של התנהגות השליטים הגרמנים. בכל אחד מהשלבים הללו שמו להם הגרמנים מטרה מסוימת ובהתאם לכך אנו רואים מוסד גרמני מסוים מופיע ולוקח את העניינים בידיו:

השלב	המועד	המוסד הממונה הגרמני העיקרי
1. השתלטות על הקהילה היהודית	תחילת סתיו 1939	Einsatzgruppe IV — ביטל, ואח"כ ויז ומייזנגר (משטרת הבטחון וה-ס.ד.), תחת מפקד צבאי
2. היטלים וסחיסות	סתיו 1939 — סתיו 1940	מינהל עירוני גרמני — אוטו, ואח"כ דגל וליסט
3. הקמת הגיטו ותחילת אביב 1941	חורף 1940 ותחילת אביב 1941	מינהל גרמני מחוזי / מחלקת ה"אומ" וידלונג" * (Umsiedlung) — שן
4. קיום הגיטו	אביב 1941 — יולי 1942	מינהל גרמני מחוזי / קומיסאר למחוז היהודים — צוֹאָרסוואלד
5. שילוחים	החל מיולי 1942	צוות ה"אומזידלונג" — קפלה

* בתרגום מילולי — "ישוב מחדש". מאמצעי ההונאה של הנאצים כדי להגשים את "הפתרון הסופי".

העברת הסמכויות משלב לשלב לא נעשתה תמיד בצורה כזו שהגוף הקודם הסתלק ממעמדו לחלוטין. ניכרת מגמה לשמור על תפקידים ולהמשיך בפעילות, במקביל עם הגוף החדש, שנכנס לתמונה. משטרת הבטחון במיוחד הוסיפה להתעניין בכל הקשור למודיעין, פיקוח, קנסות, מאסרים וכו'. הצבא ביכר מעמד של משקיף מחזק, אך דאג תמיד לעובדים יהודים לצורכי הייצור, וכמו כן לשקט. המינהל הגרמני של העיר היה מעורב, גם אחרי הקמת הגיס, במיסוי, בשירותי-הגאון, החשמל והמים, בתחבורה ובשינויי התחומים התדירים למדי. רק מחלקת ה"אומזידלונג" חוסלה לגמרי ומוי שעמד בראשה נעשה לראש מחלקת-הפנים של מחוז וארשה.

במשך כל התמורות האדמיניסטרטיביות הללו, שחלו בבירוקרטיה הגרמנית, נשאר צ'רניאקוב בראש הקהילה היהודית. הוא נמצא במקום ב'1 באוקטובר 1939, כשנכנסה לעיר ה" Einsatzgruppe IV, ועדיין מילא את מקומו כשעות חדר במשטרת הבטחון כתב את פקודות-השילוח ביולי 1942.

שלב ראשון: הכיבוש

בעוד הצבא הגרמני מפגז את העיר וארשה כבר שלח ריינהארד היידריך, ראש משטרת הבטחון הגרמנית, יחידות נידות (איינזאצגרופן ואיינזאצקומנדו), מורכבות מאנשי גסטאפו, משטרה פלילית ומשטרת הבטחון, לתוך פולין. מתוך הסכם עם האדמיניסטרטור הצבאי, גנרל ואגנר, ניתנו לו ב'19 בספטמבר 1939 סמכויות נרחבות בענייני היהודים.¹ כעבור ימים נפגש בכרלין עם אנשי-מפתח של משטרת הבטחון ועם מפקדי היחידות הניידות, כדי לעבד הנחיות להתנהגותן בשטח. יחידות אלו הוסטכו והונחו להקים בכל קהילה וקהילה מועצות קהילה של "זקנים", ולכלול בת אנשים בעלי השפעה ורבנים.²

איינזאצגרופה IV נכנסה לעיר וארשה ב'1 באוקטובר וקבעה את מושבה בשדרות שצ'וקה מס' 25. ב'4 באוקטובר, כשהעיר נמצאת עדיין תחת מימשל צבאי, התנפלת יחידת ובראשה סגן על סרכו הקהילה היהודית, שנמצא ברחוב גזיבובסקה מס' 26. הגרמנים רוקנו כספת וביקשו לדעת מיחו הידיר. השוער ענה כי זהו צ'רניאקוב, וכי מחכים לבואו בכל רגע.³

כאשר הגיע צ'רניאקוב אל אנשי משטרת הבטחון הוא נצטווה להקים מועצה בת 24 חברים. כך התלה האיינזאצגרופה במילוי תפקידה הראשון. ב'6 באוקטובר דיווחה היחידה כי מועצה של 24 יהודים, "נשואי-פנים" הולכת ומתמנה והיא תהיה אחראית בפני המפקד והיידריך להכין הצעות משלה לקראת ריכוזם של היהודים בגיטאות. האיינזאצגרופה מצידה עמדה לדון עם פקידים צבאיים ואזרחיים באותו עניין. בינתיים, "הניחה יד" על הקהילה היהודית, כולל הידיר שלה, המוכר והמוזאום שלה.⁴

עתה החלו צ'רניאקוב וחבריו מוועד האזרחים להכין את רשימת המועמדים. אולם המצב עתה היה שונה: אם לפני שברעות מיספר המול ביקשו להיות חברי ועד, הרי עתה היססו רוב המועמדים לקבל עליהם את התפקיד. אף-על-פי-כן

הושלמה המלאכה תוך ימים ספורים. היא כללה את כל חברי המועצה הקודמים שנותרו בעיר, ומיספר ממונים חדשים. ביום המחרת, כך מעיד אחד האנשים שהיה נוכח, הראה צ'רניאקוב לבמה מגושאית התפקידים מגירה בשולחן, בה שם „בקבוקון ובו 24 כדורי ציאניד, כדור אחד לכל אחד מאתנו — וחצביע על מקום דימצאו של המפתח, למקרה הצורך“.

הרכב המועצה שיקף, לפחות במידה מסוימת, את כל השכבות והגזיות הפוליטיות השונות שרווחו בקהילת היהודית. כל חבריה היו ללא ספק „אישים בולטים“ וראויים לתפקידם החדש. שליש מהם, ובתוכם המהנדס ליכטנבוים וזאבדובסקי, השתייכו עוד למועצה הישנה; האחרים או שהצליחו בתפקידים ציבוריים או היתה להם קאריירה ציבורית: אחד (קובריגר) היה שופט בית-המשפט לענייני-מסחר, שניים היו עורכי-דין (זנדלביץ ורוזנשטאט), אחד (קופצ'יסקי) איש האיגוד המקצועי, אחד (ויגלבוים) חבר ת, „בונד“, רב אחד (שטוקהאמר), רופא (מיליקובסקי), שני בנקאים (ד"ר שושקס, מחבנק לקואופראציה, רשטולצמן, מבנק הסוחרים היהודים), נציג תסותרים (גפנר), מנהל „אורט“ (יאשונסקי), וכו'. רוב החברים התמצאו היטב בפוליטיקה הקהילתית ובעמדות-כוח, ולמרות השוני בהשתייכותם האירגונית הם היוו גוף הומוגני דיו בכדי להבין איש את רעהו ברמת מבלי להאריך בדיבורים.

שלב שני: היטלים וסחיתות

ימי שלטון האיגוזאצגרופה היו קצרים. מינהל אורחי קיבל את השלטון בעיר, אולם לצידו עמדו משטרת הבטחון ומשטרת הסדר, מזכנים ואף משתוקקים לתערב בענייני היהודים, אך הסמכות העליונה שוב לא היתה בידם. ב־26 באפריל 1940 הודיע פקיד-עיריה גרמני לצ'רניאקוב ש„הקהילה העברה לסמכותו של לייסט“, בתאריך זה כבר החל המנגנון העירוני הגרמני לקיים מגעים עם המועצה, וההודעה החדשה באה להדגיש עובדה זו ואת דבר מרותו של המשטר החדש.

לוח 1 מראה את מיקומם של התפקידים הגרמנים העיקריים גם במישור המחוזי וגם במישור העירוני. יש לשים לב לקשר הפיקודי הישיר בין ראש המחוז פיישר ובא-כחו לעיר (לייסט) אל יו"ר המועצה היהודית. פיישר, לייסט וכן שָׁן ממחלקת ה„אומידלונג“ היו אנשי-ס.א. בעלי דרגות גבוהות. מאז 1934 לא היה לאנשי ה-ס.א. („החולצות החומות“) הרבה מה להניד בגרמנית עצמה, אך כאן זכו כמה ממנהיגיהם לתפקידים חדשים וליוקרה. לייסט הסתמך על פקידים גרמנים בעלי נסיון ואלה, מצידם, השתמשו בראש-העיר-בפועל הפולני קולסקי ובכמה עוזרים פולנים נוספים במילוי תפקידיהם השונים.

מלכתחילה נמצאה הקהילה היהודית נחלשת. עוד מהימים שלפני המלחמה התלבטה בבעיות כלכליות. המלחמה הביאה אותה הרס והפרעות והכובשים הגרמנים הוסיפו אפליה. כל אלה פגעו קשות ביהודי וארשה, הכבידו את הנטל וצימצמו את המשאבים.

טבלה 1

מה שנים רבות לא היה איזון בהתפלגות המקצועית והתעסוקתית של יהודי וארשת, אם נעמוד על התפלגותם למגזרי הכלכלה השונים (שנקבעה במידה רבה על ידי מדיניות האפליה, שנקבעה בידי הרפובליקה הפולנית), אזי נמצא אחוז גבוה של יהודים במקצועות החופשיים: רופאים ועורכי דין — אך לא מורים;

בעלי-מלאכה מזוטנים עצמאים או מועסקים במפעלים קטנים (פרוות, עובדי עור, חייטים); מבצעי עבודות בקבלנות בביתם; בעלי-בתים (בעלות וניהול של בתי-מגורים — בייחוד ברבעים היהודיים); בעלי חנויות קטנות או דוכנים (מכולת ושוונות); פעילות חלקית ושולית, לרוב ברחוב (סמרטוטרים, רוכלים, סבלים וכו'). כמעט ולא היה ליהודים מקום בניהולם של עובדים במסחר הסיטוני, במפעלי תעשייה גדולים, בניהול המוניציפלי ובמפעלים ממלכתיים (מבשלות ספירט). מתקבל על הדעת כי הרכב פרנסות זה עשה את היהודים פגיעים במיוחד לשפל הכלכלי הגדול שחדר גם לערי פולין ונמשך שש שנים רבות.

עם התחלת המלחמה והכיבוש חלה הרעה בתנאים הכלכליים ולא עברו ימים רבים ודילדולה של תאוכלוסית הוחש על-ידי פעילות גרמנית ישירה: שוד, הטלת „מיכסות אספקה“, „קנסות“, איסור למכור רכוש יהודי, חסימת הפקודות בבנקים, תפיסת סחורות והחרמתם של נכסיהם לא-ניידי.

שתי עובדות העידו על התמוטטות הכלכלה בחוף הראשון. מוספר רב של משפחות יהודיות נזקקו לסעד ומיספר ניכר של יהודים די בריאים בגופם היה מובטל. מפעלי סעד היו נפוצים ומאורגנים בין יהודי פולין גם לפני המלחמה, והמוסדות הפרטיים שהוקמו אז, בעיקר TOZ לצורכי טיפול רפואי וקהילתי, Centos למען תלדים ו-ORT להכשרה מקצועית, הוסיפו לפעול בקהילה ואחר-כך גם בגטו. צ'רניאקוב מזכיר אותם לעתים קרובות ביומנו וגם בדיווחות שלו אל הגרמנים. שינוי אחד, שהוכנס בפעילותם ב-23.1.1940, לפי פקודה מאת ראש-העיר דנגל, היה אירגוני. גוף סיעודי יהודי מרכזי, ה-ISS, לעזרה עצמית יהודית, הוקם והוטל עליו לתאם את כל פעולות הסעד היהודיות בנגראל-גוברנאמנט, וסניפי העזרה הסוציאלית הוקמו כדי לפקח על פעולות צנטוס ואורס המקומיות. אנו מתעלמים כאן מסוכנויות הסעד מחוץ-לארץ, כגון הג'וינט והיאס או מועדה מתאמת של פולנים, אוקראינים ויהודים, שבאמצעותם נתקבלו סכומים מסוימים ממקורות שנהנו מהכרה רשמית, כגון הצלב האדום האמריקאי. מאמצי הסעד ליהודים נעשו תלויים יותר ויותר באמצעותם של היהודים עצמם וכיכולתם של צ'רניאקוב וחבריו לגייס אמצעים אלה לטובתם של ילדים, פליטים או סתם יהודים מורעבים. לעתים קרובות למדי נפעם צ'רניאקוב משנתקל באי של מותרות ואז היה נרתם למיבעע מגבית מייגע, אולם מידת הצלחותיו היתה ונשארה בלתי-מספקת.

בלטה לעין תוצאתה השניה של המלחמה: היהודים סבלו מחוסר תעסוקה. לעתים קרובות היו הגרמנים תופסים יהודים ברחובות ומכריחים אותם לבצע עבודות קשות, כמו למשל פינוי הריסות — ללא תמורה כלשהי. מעשים כאלה תבעו דיון דחוף במועצה; היה כאן מבחן לתפיסות-היסוד שלו.

צ'רניאקוב רשם ביומנו, כי עוד באמצע אוקטובר 1939 חשבה המועצה היהודית על הקמתו של גדוד עבודה, אשר יספק לגרמנים פרעלים בצורה מסודרת. הגרמנים קיבלו את ההצעה. היהודים, „הניחו“ שיחזרו לעובדים קצת כסף ומזון. בסוף 1939 הביא המינהל המרכזי הגרמני בקראקוב בחשבון שימוש בעבודה יהודית בקנה-מידה רחב בנגראל-גוברנאמנט כולו. בווארשה נתן ת, „בוס“ הגדול, ד"ר דנגל, למועצה הנוראה לרשום את כל היהודים בגילים 13—59 בעיר כולה, אז הקימה המועצה

ועדת-עבודה, שהפצה 121,265 טופסירישום,¹⁰ אולם לעת-עתה איש לא דאג לתשלום.

לפיכך עמדה המוצעה בפני בעיה כפולה: כיצד לסלא מתוך כל הרשומים את מיכסות העובדים, שבהתמדה הלכו והדעלו (7,000–10,000 ליום), וכיצד לתת תמורה לעובדים שלא קיבלו כל תשלום ממעסיקיהם הגרמנים. הפתרון שהומצא אמר לשחרר מגויסים תמורת תשלום של 60–100 זלוטי לחודש (תוך מתן הנחה ל"פעילים בחברה" ולכמה מקרים מיוחדים). הכספים, שניגבו בצורה כזו, יכלו אז לשמש כקרן שכר לגדוד העבודה.¹¹

נתונים סטאטיסטיים, שנאספו על-ידי ישעיהו טרונק, מוכיחים כי ב־1940 היוו התשלומים החודשיים עבור שיחרורים כאלה את מקור ההכנסה החשוב ביותר של המוצעה, וכי התשלומים לעובדים היוו את פריט ההוצאה הגדול ביותר.¹² בינתיים הלכו והצטברו גרעונות מפעולה זו, וצ'רניאק ניסה לשכנע את הגרמנים שיסכימו לשלם לעובדים היהודים שכר כלשהו, ביומן מדובר על כמה שיחות בנושא זה עם אחד המעסיקים העיקריים, סרן שו ממחלקת חומרי-הגלם של הצבא הגרמני. בהודמנות אחת הבטיח שו לצ'רניאקוב שאיננו רוצה בעבודת עבדים, אולם בספרי חשבוניות של הצבא הגרמני נרשם העניין כעבודת עבדים.

באמצע 1940 עמדה המוצעה בפני תשלומים עולים בשאר סעיפי הוצאותיו (בית-החולים, סעד וכן המשכורת לחברים עצמם). נוסף על כך באו דרישות הגרמנים. צ'רניאקוב היה זקוק למס, שיכנים סכומים ניכרים, וב־26 במאי 1940 התקיימו במועצה "דיונים קשים" שבסופם אושר היטל על לחם, ב"לב כבד" תביא צ'רניאקוב את הצעת המס החדשה לפני הגרמנים. בחודש יוני נתן לייסט את הסכמתו, והצו כוצע בצורה כזו, שכל היהודים, פרט למשפחות העניות ביותר, חויבו לשלם זלוטי אחד לחודש תמורת כרטיס מנת-הלחם. תחילה נגבה הכסף על-ידי המינהל העירוני (הכללי) של קולסקי ולוועד ניתן אשראי התחלתי של 300,000 זלוטי כמפרעת להכנסות הצפויות.¹³ כך זכה צ'רניאקוב לקרנות שהיו דרושות לו.

השלב השלישי: הקמת הגיטו

עוד בסתיו 1939 התנהלו בין משטרת הכסחון הגרמנית ובין השלטונות האזרחיים הגרמניים בפולין שיחות וחליפות-מכתבים בנושא סגירת היהודים בגיטאות, אולם הנושא נשאר פתוח. טרם עובדו תוכניות מעשיות לעיתוי הפעולה ולמיקומם של הגיטאות; שום החלטה עקרונית לא דיברה על תכליתם הסופית. במשך שנה הוקמו אז בכל רחבי שטח-הכיבוש תחומים סגורים למאות. אולם בכל ציר ועיר התעוררו בעיות מיוחדות.

בייחוד בווארשה נמשכו תהליכים ארוכים של יוזמה, ויטל, הסכמות ומתן הוראות. הדים מתגודדות אלו הסתבנו גם לתוך יומנו של צ'רניאקוב. לתוך תיאור הקמת הגיטו כמסופר במקורות גרמניים,¹⁴ לעומת תיאורו של צ'רניאקוב.

מי היה אדם צ'רניאקוב?

יומנו של צ'רניאקוב

ב־4-5 בנובמבר שוקל המפקד הצבאי איזור מיוחד. לפיכך הוכרו על אותו חלק של העיר העתיקה המיושב יהודים כעל איזור הסגר – בשל סכנת מגיפות – והכניסה לתוכו נאסרת על חיילים גרמנים.

מסוף מארס ועד אמצע מאי 1940 נאסר לצ'רניאקוב שיש לבנות חומה (מסביב לשטח התסגר). הוא מביא טענות נגד תוכנית זו וגכשל. מתחילים בעבודה. ב־18 באפריל נפסקת הבניה באחד מהרחובות הגובלים.

מסוף יוני ועד לאמצע יולי 1940 שואל צ'רניאקוב את עצמו היכן יוקם הגיטו. ב־16 ביולי הוא מזכיר דו"ח האומר כאילו נגשש רעיון הגיטו.

באמצע אוגוסט 1940 הוא מדבר על גירוש יהודים מחלקי עיר שונים. מזכרת שאלת תחומי הגיטו. הוא עדיין מקוה לגיטו „פתוח“, כלומר מגורים כפויים, עם חופש תנועה. אולם ב־26 בספטמבר הוא כותב על „הגיטו“ ואין יותר ספקות מה סיכו.

תעודות גרמניות

ב־7 בנובמבר מדגיש פיישר בשיחה עם המושל הכללי פראנק, שיש להקים גיטו מיוחד. פראנק מסכים.

שן מוסר שבפברואר 1940 הטיל עליך פיישר את התפקיד לתכנן גיטו. נעשה בסיוון-נפל להקים איזור יהודי בנדה המזרחית של הגתר ויסלה. תוכנית זו מורדת מהספק ב־8.3.1940 בנימוק ש־80% מבעלי-המלאכה של וארשה הם יהודים, ומאחר ש„איראפשר כלעדיהם“ לא ניתן גם „לסגור“ אותם. יתירה מזו: לא יהיה זה נוח לספק מזון כשהגיטו יהיה סגור. כאן גם מועלית המחשבה לרכז את היהודים במחוז לובלין, אולם בחודש אפריל נוטשים את הרעיון.

מחלקת ה„אומידלונג“ שוקלת שני גיטאות: מערבי (קיל, וולה) ומזרחי (גרז'וב), כדי לעצמם למינימום את את התפרעות לכלכלת העיר ולתחבורה. התוכנית מתבטלת עם קבלת הדיעה כי היטלר מבקש לשלוח את כל יהודי אירופה למדגסקר „אחרי המלחמה“.

מחלקת משנה (ברואות) של מחלקת הפנים מצביעה על ריבוי ריכוזי הצבא הגרמני בשטח ודורשת את הקמתם של גיטאות. הנציגים הלא-רפואיים של מחלקת הפנים משלימים עם הרעיון (ב־20 באוגוסט), אך טוענים נגד סגירה „הרמטית“ – כי אז לא יוכלו להתקיים מבחינה כלכלית. ברם, ממיספר תעודות מתברר כי הרופאים הגרמנים, שחששו מפני מגיפת טיפוס, ביקשו לסגור את גיטו וארשה בצורת תדוקה ככל האפשר.

מבחינה גיאוגרפית הודעה הגיטו עם „איזור החסגר“ המקורי, אולם שטחו הוקטן. היו בו בעיקר בתי מגורים עם חדרים קטנים וכמעט ללא שטחים פתוחים. הפולנים נצטוו לעזוב את האיזור וכל אלה שהוגדרו כיהודים (בשל קשרי משפחה) נצטוו להישאר או לעבור לאיזור המוגבר פנימה. לפי דברי שן נגעה פעולת החליפין

ט ב ל ה 2

מי היה אדם צ'רניאקוב?

ל-113,000 פולנים ול-138,000 יהודים בקירוב, והיא נמשכה כ-6 שבועות, בחודשים אוקטובר ונובמבר, „ללא שפיכות דמים“, וזאת הודות למאמציהם של ראשי העיר הפולני מחד והמועצה היהודית מאידך. על 3,700 תנויות בוארישה ה„אריז“ הושם חותם ונסדה מערכת נאמנות שלמה לניהולם של נכסי היהודים משני צידי החומה.

גבולות הגיטו נקבעו במגמה לגצל ככל האפשר את חומות המגן (נגד שריפות) ולצמצם עד למינימום את הצורך באמצעי בטחון. נשר צריך היה לחבר את שני החלקים, הצפוני והדרומי, שרחוב „ארי“ („כלודנה“) הפריד ביניהם. תחילה נקבעו 22 נקודות כניסה ויציאה ו-53,000 בעלי תעודות-קעבר השתמשו בהן.¹⁵ ד"ר לאמברסט, ראש שירותי הבריאות המתורזים, התנגד למספר כזה של תעודות-מעבר, באומרו שבכך הושמה לאל עצם מטרת הגיטו.¹⁶

בינואר 1941 צומצם מספר השערים עד ל-15 וסגן גרמני ו-87 שוטרים גרמנים (בתוספת של שוטרים פולנים ויהודים) הופקדו על שמירת החומה.¹⁷ מזהנס, ממלא-מקומו של שן, אף פנה אל מפקדת התדש של המשטרה הגרמנית הרגילה בעיר, סגן-אלוף פטש, בבקשה למקש מקומית שאנשים עלולים היו להסתתר בהם.¹⁸

נאו התנהל במשך כמה חודשים מאבק בין לייסט ושן על השליטה במועצה היהודית, כדי לחזק את מעמדו הקים שן „משרד-העברה“, אירגון בעל מעמד חקי עם הנהלה, שבה היו מיוצגים כמה מוסדות מעוניינים, ושהפקידה היה לווסת את כל פעולות היבוא והייצוא של הגיטו. תוך זמן קצר פנה צ'רניאקוב למחלקת ה„אומזילונג“ / משרד-ההעברה, אך המציא העתקים ללייסט, שנהג לרשום הערות-שוליים ולנקוט עמדה בעניינים שונים. לפיכך התקבלו סדרי מעבר בערך על-פי הסכימה בטבלה 2.

המעבר הפתאומי משילוב בחיים לבידוד מלא חייב את הקהילה היהודית להרחיב בהרבה את המנגנון המינהלי שלה. מעל לכל צריך היה להקים משטרה יהודית, משרד שיכון ואירגון בריאות מסועף, מוסדות אלה צריכים היו לספל בתוצאות הישירות של כליאת היהודים בגיטו. לא עבר זמן רב ונתגלה הצורך במספר רב של ועדים וועדות מקאמות, הכל בנוסיון למצוא מידה של יציבות בתוך התחורבותו הכללי.

ריבוי התפקידים גרר אחריו גם ריבוי המועסקים ונולדה בירוקראטיה יהודית מסש. היא החלה לצמוח עם הקמת הגיטו והוסיפה לגדול במשך כמה חודשים עד שהתייצבה. יש בידינו סיכום של מספר המועסקים כפי שרשם פי שבא אחרי צ'רניאקוב בתחילת אוגוסט 1942. ערב פירוק המנגנון עם גל השילוחים הגדול:¹⁹

בתי-חולים	1530
בריאות	470
עבודה	312
השאר (בעיקר משטרה)	3113
סה"כ במחלקות המסונפות למועצה במישרין:	5425

ראול הילברג - סטאניסלאב סטארון

2980	JHK (מקודם JSS)
502	רשות האספקה
123	התאגדות בעלי המלאכה היהודים
3605	ס"ה שאר תחומי המשימות (בניהול אוטונומי) :
9030	סך-הכל

צ'רניאקוב ראג לכישוריהם המקצועיים של המועמדים למשרות. בכמה הודמנויות נתמנו לתפקידים חשובים, בייחוד במשטרה, מאמרים, שביטות של הרפובליקה הפולנית פתוחים היו בפניהם תחומים שהיו סגורים בפני יהודים, מינויים כאלה עוררו רוגז רב בקהילה וב־27 ביולי 1941 רושם צ'רניאקוב כי ישיבת מועצה אחת, שארכה ארבע וחצי שעות ולא הביאה שום תוצאות, היתה מוקדשת לנושא זה.

צ'רניאקוב היה מודאג מפני שהשוטרים, כמו גם אחרים, לא קיבלו שכר, תשלומים סדירים לשירות־הסדר הונחגו רק במאוס 1942. אין ספק כי השוטרים זכו לכמה הטבות שלא במזומנים, כפי שנראה להלן: ארוחות ומנות־לחם מוגדלות, אגב, צ'רניאקוב שמר אמונים לשוטרו גם בשעת הדחק. כשראש שירות־הסדר שרינסקי נעצר, באביב 1942, על־ידי הגרמנים כחשוד בהברחת פרוות מיספר, התערב צ'רניאקוב כמה פעמים אצל הנסטאפו כדי להשיג את שחרורו. צ'רניאקוב גם נהן דעתו על השוטרים הרגילים, בייחוד כשנדע שהם אהבי ילדים ומשייטים להם עזרה אפילו בקטנות. ייתכן גם שצ'רניאקוב היה זקוק להגנת שירות־הסדר לא כל כך מפני יהודים שהיו רוצים לנקום בו, אלא מפני הרבים שביקשו לפנות אליו בכל עת ולקנות לפניו את בעיותיהם. כאן כדאי להזכיר, כי פרט לפקידות היהודית הרשמית צמחו בגיטו גם צורות אייגון נוספות, כגון רשת ועדי־הבתים. צ'רניאקוב מזכירם לראשונה ב־17 במאי 1940. הם הוקמו אז כדי לאסוף אצל הדוידים רהיטים כשביל הגרמנים. אולם הם חוספו להתקיים ולמלא תפקידים מתפקידים שונים: חלוקת כספי הסירע או מתן חינוך בלתי־פורמאלי לילדי הגיטו. עובדה היא כי לעתים ביקש להיעזר באותם ועדי־בתים ולהטיל עליהם את האחריות למילוי תפקידים בלתי־רשמיים; ויש שהם נראו בעיניו כמיטרי. ועדי־הבתים מצידם לא אהדו ביותר את מועצת הקהילה, שקמה עמדם בהתחזרות, והם מתחו עליה ביקורת.

שני מוסדות מאורגנים היטב הופיעו בשטח. הם פעלו כנראה כשליחות של משטרת הבטחון הגרמנית והפעלתם ביטחה רעות; האחד נקרא בשם: „משרד הפיקה למלחמה בשוק השחור ובספסרות בתחומי האיזור היהודי“ והיה ידוע כ„ה־13“ בשל כתובתו: רחוב לשנז 13. השני נקרא „שירות האמבולאנסים“, וכ„ה־13“ היה חשוד כסוכנם של הגרמנים, המספק להם מידע. אנשי שני הגופים חבשו כובעים וענדו סרטים לזרועם בדומה ל„שירות־הסדר“, אלא בצבעים שונים: ירוק ל־500 אנשי „ה־13“ וכחול לשירות־האמבולאנסים, שמיספר עובדיו היה קטן בהרבה. צ'רניאקוב נפגע במיוחד ממעשיהם של „ה־13“ ושל אחד ממנהליו,

אברהם גאנצווייך. באוגוסט 1941 הצליח להשיג את פיוורו של משרד הפיקוח — ובכך זכה כנצחון אדמיניסטרטיבי ניכר.

כליאתה של האוכלוסיה היהודית בגיטו יצרה מהפך, שהשלכותיו תורגשו בעיר כולה. ההפרעות במשק נחננו את אותותיהן משני צידי החומה.²¹ בעל-מלאכה שגרו בגיטו הלכו בטלים, בעוד שהמיגזר ה„ארי“ התחיל לסבול ממחסור בעובדים. אוספי הסמרטוטים היהודים נותקו מהמפעלים, ולא לה לא היה יותר קשר עם ספקידים. לכן הצטמצם היקפו של מסחר הסמרטוטים מבי-70,000 ק"ג ליום עד ל-14,000 ק"ג ליום בקירוב. בבנייני הגיטו שלא היו קשורים לרשת הביוב הצטברה הצואה ופירמגת גרמניות התחרו ביניהן על הרשות לסלקה. הכנסות פרטיות וחשכונות ירדו בגיטו פלאים וכתוצאה מכך חל פיגור רב בתשלומים על חשבון מיסים ושכר-דירה, ועוד כהנה וכהנה.

לגבי האוכלוסיה הפולנית לא היו ההשלכות תמיד בלתי-רצויות: לדיירים פולנים רבים ניתנו דירות של יהודים בני המעמד הבינוני מחוץ לתחומי הגיטו, ואלה היו לעתים קצת יותר מרווחות. קמעונאים פולנים נפטרו ממחרתיהם היהודים ויכלו לצפות עתה למחזור עסקים מוגדל. גם חשוק השחור פרח והבטיח לספקים הפולנים רווח נאה.

מאידך הלכה ונחלשה הקהילה. לרוב ימי התקופה הזו חסר לנו יומני של צ'רניאקוב (רשימותיו מה-14 בדצמבר 1940 ועד ל-22 באפריל 1941 לא הגיעו לידינו), אולם בתיקי הגרמנים נמצאו מכתבים בהם פנה אל הממונים עליו, ומתם אנו למדים על ההלם שייד על היהודים עם כליאתם בין חומות הגיטו.

קודם כל ביקש צ'רניאקוב להטיל מסים חדשים למיניהם על-מנת לממן את פעולות הסעד ושאר הצרכים הדחופים.²² הצעות אלו לא עלו לגרמנים שום פרוטה ומחגם, מ"מ ראש מחלקת ה„אומזידלונג“, העניק ליו"ר המועצה את תמיכתו בביטויים כלליים ביותר. „נוכת קשיי ניהולו של האיזור היהודי“, כתב, „יש לשמור על סמכות המועצה היהודית ולחזקת בכל התנאים.“²³ אולם לייסט הוסיף בשולי מכתבו של מחגם: „מיסים חדשים מותר להטיל רק על-פי הרשאה מאת המוסדות הפינאנסיים המפקחים.“ כשפעולות מחלקת ה„אומזידלונג“ בענייני הגיטו תחלו להעמיד בצל את הממונה העליון על העיר הוא בעשה קנאי לסמכויותיו והתנגדותו הערימה קשיים נוספים בפני מינהלת האיזור היהודי — שלא חסרו לה קשיים בלאו הכי.

השלב הרביעי: הגיטו מתקיים

בתחילת האביב 1941 התפרק משטר המעבר של שן. מחלקת ה„אומזידלונג“ בוטלה ושן קיבל מינוי כמנהל מחלקת המגים, בעוד שסגנו, מחגם, הועבר למקום אחר. עתה ביקש סקיד חדש לרכז בידו את השליטה וליצור לו מונופולין: „קומיסאר הגיטו“, טבלח 3 מתארת בקוויד העיקריים את המינהל החדש, שהחזיק בידיו את השליטה בגיטו במשך שנה ויותר.

מי היה אדם צ'רניאקוב?

ברי שמשטרת הבטחון והמשטרה הרגילה היו תמיד נכונות לפעולה, ואף אחת מהן לא ויתרה עדיין על תביעתה להיות אחראית להבטחת הסדר בניטו. שובדה הי כי צ'רניאקוב קיים מגע תדיר עם נציגי שני הגופים הללו (לא עם הדרגים הבכירים). מבנה המשטרה, בפיקודם של ממונים מסעם ה-ס.ס. והמשטרה, מובא בטבלה 4:

טבלה 4

המושל פיישר

מפקד ה-ס.ס. והמשטרה למחוז וארשה

ס.ס. מאיור-גנרל פאול מודר (עד אוגוסט 1941)

ס.ס. סניידר-קולונל ארפאד ויגאנדר (אוגוסט 1941 — יוני 1942)

ס.ס. סניידר-קולונל פרדינאנד פון סאמרן-פראנקנג (החל מיוני 1942)

קטטה: ס.ס. לייטנאנט-קולונל מאקס קוואיטר

משטרה רגילה

(Schutzpolizei — Schupo)

מפקד גדוד משטרה 4:

לייטנאנט-קולונל דאומה (1939—1940)

מפקד השופו:

לייטנאנט-קולונל פטש (מינואר 1941)

לייטנאנט-קולונל יארקת (מסוף 1941)

גדוד משטרה 304:

סרן מייסגר (מתנות-עבודה)

סגן קלש (משמר הגיטו)

משטרת הבטחון

(משדחה בשד' שוך)

ס.ס. לייטנאנט-קולונל יונה מיווינגר

(נוב' 1939 — מארס 1941)

ס.ס. מאיור ויהאנס מילר

(אפר' — ספט' 1941)

ס.ס. לייטנאנט-קולונל ד"ר לודוויג האן

(מאוקטובר 1941)

ממלא-מקום: ס.ס. מאיור ד"ר ארנסט קה

שירות הבטחון III: המפקד: קה

B (אֶתְנִי): סגן-משנה-ס.ס. קראאץ

רס"ר-ס.ס. אוריל

C (תרבות) מפקד: סרן-ס.ס. בזניפר

שאר הצוות ב-III: ס.ס. סגן לקצוב

ס.ס. סגן-משנה ד"ר סטאקנוב

ס.ס. סגן-משנה אוטו פיישר

גסטאפו IV: המפקד: ס.ס. סרן ואלטר שטאם

סגנו: ס.ס. סרן קהמן

A (פוליטי): ס.ס. סגן זיקולאוס

ס.ס. סגן קהם

B (כיתות): ס.ס. סגן קצ'ר

ס.ס. סגן"מ בראנדט

ס.ס. סרן"ר מנדה

שאר הצוות ב-IV: ס.ס. סגן"מ מילר

ביומנו מספר צ'רניאקוב רבות על פגישותיו עם אוארסוואלד. נראה שלעתים הראה הקומיסאר עצמו בשעת שיחת באדם קר, רשמי ונוקשה. כך, למשל, תוא התרה בצ'רניאקוב בקשר לגיסיס לעבודת-כפייה באומרו שניתן יהיה בנקל להקיף את הגיטו בנדרות-תיל מהשלל הרוסי ושאפשר להדק את החגורה עד שכל האוכלוסיה תגוע.²⁴ לעומת זאת אנו פוגשים לעתים רמזים לכך שצ'רניאקוב הרגיש עצמו בנוח במשרדו של אוארסוואלד. כך הרשה צ'רניאקוב לעצמו פעם להעיר לאוארסוואלד כי הקומיסאר, שהתחתן לא מוסן, לא יוכל עדיין להבין לרוחו של מי שצריך לפרנס משפחה.²⁵

התוכנית לא כללה שינוי בתפקידים במחלקת-ההעברה, שהוטל עליה כמקודם לטפל בבעיות כלכליות, אולם היא סונפה לקומיסאר ונתמנתה לה הנהלה חדשה. מנהלה, מאקס בישוף, היה בעל גסיון רב בעסקי בנקאות, שעבר ב"לנדרבאנק" הווינאי מאז 1920 והרעסק לאחרונה בפיקוח על הבנקים של מנגנון הגנרל-גוברנאמנט. קשריו עם אוארסוואלד הוסדרו בחוזה, ובישוף קיבל על עצמו את התפקיד במחלקת-ההעברה רק אחרי משא-ומתן בינו ובין פייטר על תנאי העסקתו. באחת השיחות עם מפקד המחוז שאל בישוף אם הגיטו הסגור והמבודד יוכל אי-פעם לעמוד על רגליו, והוא הצביע על מחקר כלכלי גרמני שחזה מראש את הצורך בסובסידיה שנתית בסך 100 מיליון זלוטי. עלי-פי סיכוכו של בישוף ענה לו פייטר כי קודם כל יש לעשות את כל המאמצים בכדי לפתור בעיה זו ובכך תיעשה גם מעט "עבודת הכנה" לקראת "פתרון מלא לבציה היהודית לעתיד לבוא". אם, על אף כל המאמצים, יתברר בהמשך תומך שיטתו צורך בחמיסות הרי שיענקו.²⁶

הן לא הוצננו מעולם, והעצמאות הכלכלית הושגה כשנשללו בדם קר מתושבי הגיטו מדי חודש בחודשו המיצרכים החיוניים ביותר. אולם, בימי כהונתו של בישוף נראתה פתאום פעילות קאפיטאליסטית מזגברת. בסוף 1941 הוא מחק חוב מיסים בסך 76 מיליון זלוטי.²⁷ ויצר אפשרויות ליוזמה הפרטית היהודית והגרמנית כאחת. גם במנגנון המנהלי של מרצת הקהילה חלו שינויי סבבה ולכמה ממחלקותיה ניתנה אפשרות להפעיל יוזמה עצמאית. מחלקת האספקה (יבוא) הפכה לרשות אספקה; מחלקת הייצור הפכה לתאגיד (חברת הייצור היהודית); מחלקת המסחר נעשתה לפירמה (חברת האספקה); וכעבור זמן-מה בא בנק במקום מחלקת הבנקאות. צ'רניאקוב סוכיר תמורות אלו תוך הסתייגות ניכרת. בעיניו בלטו תחסרונות יותר מהיתרונות. הוא סבסא אי-שביעות-רצון מכמה מנהלים ורבו על יוזמתם ונישתם הישירה אל הגרמנים, והוא ממש רתח כשאחד מפקדיו במחלקת העבודה הציע לבקש ממשרד העבודה הגרמני המקומי אישור למינימים של מועמדים לרשות האספקה.²⁸ בקיצור: הוא חש כי השליטה בשמטת מידיו,

הוא יכול היה להתנחם בכך שגם בישוף ידע כשלונות. מחלקת ההעברה אף היא מעולם לא תשתלטה באופן מלא על כל פעולות המסחר של הגיטו. קשרי המסחר של הגיטו עם העולם החיצון אומנם התנהלו כאילו עם מדינות זרות, אולם בדו"חות של בישוף אין אנהנו מוצאים כמעט סטאטיסטיקות, שמהן יכולנו לשחזר מאון תשלומים, ולא נותר לנו אלא לתגית כי הייבוא והייצוא בצינורות הרשמיים היוו רק חלק מסך-הכל העסקות. רוב-רובו של המסחר התנהל ללא כל ביקורת.

מי היה אדם צ'רניאקוב

מה מורכב היה המצב מחברד מהסכימה הבאה, המתעלמת מנחזור הסחורות והמספים שהתנהל בתוך החומות.

ט ב ל ת 5

יצוא מהגיטו		
איסוף פסולת, וכר'	לשוק חיצון רשמי	שלא
תוצרי תעשייה (של פירמות יהודיות ו"אריות" בגיטו)	לשוק הרשמי, (ז"א, הפירמות ת"א, אריות", תצאא הגרמני, המפלגה הנאצית)	בשליטת בישוף
תוצרת תעשייה של פירמות	לשוק השחור במזומן מחוץ לגיטו	אופן התשלום
יבוא מיצרנים ושירותים לתוך הגיטו		
מזון, פחם, סבון, חומרי גלם, וכר', מוקצבים רשמית (מזון בתשלום מס יבוא)	לשוק הרשמי (רשות האספקה ושירותים) בגיטו	תשלום ע"י מועצת הגיטו, רשות האספקה, מוסדות סעד ופרטים, באמצעות מחלקת הבנקאות במועצה (אח"כ בנק קואו-פראטיבי) חשבון סילוי-קים עם בנק ההנפקות
רנטות, חשמל, גז, מיסים, וכר'		
הברחה		
	לשוק השחור בתוך הגיטו	לרוב תשלום ישיר ע"י פרטים משכרם, חפצי ערך או מזומן

עלינו לזכור כי הן בישוף בדו"חות שלו, הן צ'רניאקוב ביזמנו, דגים בעיקר בשווקים הרשמיים — כי רק חלק זה של חיי הכלכלה בגיטו היה ממש גלוי לעיניהם. אין זה אומר כי בישוף היה שליט כל-יכול אפילו באותו מיגזר של המסחר שעבר את משרד-ההעברה שלו. מחירי הייצוא של תוצרת הגיטו, למשל, היו זקוקים לאישורו של המשרד המחוזי לביקורת על המחירים, ועוד בדצמבר 1941 נאבק בישוף עם מוסד זה למען מחירים, "מתקבלים על הדעת" (גבוהים יותר). הוא חשש שלא יצליח לעולם להשתלט על החוזים בין ספקים בגיטו ובין

קונים, "אריים", שמצאו דרכים למנעים ישירים ולעקיפת המנגנון המזוהה, ביחוד כשחלו שינויים בקוויהתייחסם (של הגיטו) שהקשו על הפיקוח.²⁰ בישוף אף השתדל למנוע מפעלים יהודיים קטנים (למשל בענף המברשות) ולאחד את קבלני-המשנה עם בעלי-המלאכה עצמם על-מנת לכרסם ברווחי היהודים.²¹ בו-זמנית הוא ביקש לעודד את הפעילות המשיקית הגרמנית בתוך החומות והזמין את מפקד מחלקת הפיקוח על אספקת הצבא בדאנציג, אדמיראל סטריילר, להתרשם כמו עיניו ממלאי טח-העבודה הקיים בגיטו.²² ב-1942 פעלו בגיטו הפירמות הבאות (כרשימה כלולות רק הפירמות העיקריות):

פירמות גרמניות

- ואלטר ס. טובנס ק.ג. (הלבשה)
- שולץ ושות', דאנציג (מזונות, פרוות)
- ואלדמאר שמידט, וארשה (נעלי קש)
- א. ניי, ברלין (נעלי קש)
- בית-חרושת למוצרי מתכת בע"מ, ברומברג (רהיטים)
- בית-חרושת בראואר, דאנציג (מוצרי עור)
- מפעלי אסתר, חמניץ (מכוונת חישוב)

פירמות יהודיות בעלות רשימות לייצוא ישי

- „פרוהאן“ (חשמל, מכאניקה, צילום)
- „גאלקוס“ (צעצועים, קוסמטיקה)
- חברת האספקה של בעלי-המלאכה היהודים
- חברת הייצור היהודית (כדים)
- כהן והלר (אספקת למסדות סעד נאציים)
- ד. שטרנפלד
- י. מארגווש
- „גיגית“

במשך שנה עלה במידה ניכרת ערכם של מוצרי הייצוא (מחושב בולוטי) מ-400,000 ביולי 1941 ל-2 מיליון ביולי 1941, 4.2 מיליון בינואר 1942, והוא הגיע לשיא של יותר מחמישה-עשר מיליון ביולי 1942 (לא כולל את טובנס ושולץ), כאשר החלו השילוחים. הפירמות היהודיות תרמו את מרבית הייצור הזה.²³

שיפור זה בכלכלה השתקף גם במיספרי התעסוקה. בספטמבר 1941 נמנו פחות מ-34,000 יהודים, „פעילים“, ומיספר זה כלל את 9,000 המועסקים בסקטור הציבורי.²⁴ ב-11 ביולי חתה בידי צ'רניאקוב רשימה של יותר מ-95,000 „פעילים“, שרובם נמנו עם כוח העבודה של הפירמות.

מיספרים אלה כשלעצמם מושכים את העין. משמעותם היא פריון וחיוניות. אולם היוזמה הכלכלית לא היה בה די כדי להבטיח את המשך הקיום. סדיכל הייצוא, אפילו בשיאו, לא הספיק כדי לרכוש אפילו את המינימום החיוני תדרוש לחצי מיליון בני-אדם, ובסוף לא נתקבל ייצור יהודי זה ככופר-נפש להצלת חייהם.

בשנת חייו האחרונה של צ'רניאקוב נפגעה הקהילה היהודית מצרות קשות. מתח הולך וגובר הורגש בחיי הגיטו. הצפיפות היתה רבה, ויחד איתה באו מחלות, רעב ומוות. צפיפות האוכלוסין היתה תוצאה של עצם כליאת היהודים בין חומות הגיטו. היא הגיעה ל-7 נפשות לחדר בממוצע. גם לגבי המוסדות עמדה בעיית המקום. בית-החולים היהודי (ציסטת) נשאר מחוץ לתחום ובמקומו סודרו מקומות אישפוז חדשים בתוך הגיטו.

שוב רשוב דחשו הגרמנים עשרות אלפי פליטים מערי הסביבה לתוך הגיטו פנימה, ובו בזמן צימצמו את שטחו בתהליך כמעט מתמיד של הוצאת גרשי מבנים ורחובות שלמים מתחומם. הפליטים היו פגיעים ביותר למחלות ולרעב. הם שנו בבנייני המוסדות הסרי-כל ורק ציפו למנת התבשיל היומית.

צימצום שטחו של הגיטו הטריד את צ'רניאקוב ללא הרף. בשלהי קיץ 1941 ובסתיו של אותה שנה איימו ליטול ממנו את כל חלקו הדרומי. ד"ר תאנן, הרופא הראשי במשרדו של לייסט, טחה: צפוית עליית התחלואה בטיפוס הבהרות בין היהודים עד כדי מניפה. עקב הידיעות על ההעברה המתוכננת כבר אחזה ביהודים פאניקה, כך שהעברה מסודרת כלל לא תיתכן. הוא כינה את תרעיון כ"טירוף".²⁴ הוויכוח הסתיים בגזירה של כמה רחובות. למעשה הרחיבו את הפרוודור ה"ארי", שהפריד בין שני חלקי הגיטו — הצפוני והדרומי. ובינתיים היה, כמובן, צורך להקים חומות חדשות בגבול המשתנה, שאורכו הגיע ל-18 קילומטר. הבניה נמסרה לידי קבלנים גרמנים, אולם על היהודים היה לספק את האבנים ואת העובדים והמועצה היהודית חוייבה לשאת בהוצאות.²⁵

בתחילה תירצו הגרמנים את הקמת הגיטאות בידיעות על מקרים של טיפוס הבהרות, שקרו בין היהודים. האמת היא כי ב-1940 קרו רק מקרים בודדים, ועוד גזירה יותר היתה העברת המחלה — שנושאה הם כינים — ישר מאדם לאדם. הגיטו והרעת התנאים ההיגייניים הם שיצרו את הרקע האידיאלי למגיפה. עקומת התחלואה החלה לעלות באביב 1941 ובאוקטובר הגיע מיספר המקרים שנרשמו ל-3,434. המלחמה במגיפה התנהלה על-ידי הסגר שהוטל על מבנים שלמים; התושבים חוייבו לרחוץ באמבטיה. בחצי השני של 1941 כתב ד"ר לודוויק הירשפלד, איש-מדע מהכלואים בגיטו, דו"ח ביקורתי על האמצעים שנקטו. חיטוי ניתן לביצוע אצל לא יותר מ-2,000 איש ביממה ורחצה של בני-אדם נקיים (מכינים) לא יכלה לתת שום תוצאות. הוא ציטט מדען גרמני בשם מארטיני שטען (לפני המלחמה), כי את הפגע אפשר לצמצם רק אם ישמידו כינים במיספר רב יותר מאלה שייוולדו. לשם כך היה צורך להחליף לעתים קרובות כותנות-לילה ותחתונים, מה שהקורבנות שנחלשו לא יכלו לעשות זאת יותר בעצמם.²⁶

האוכלוסיה היהודית בחלקה הגדול סבלה חרפת רעב. מלכתחילה התנהל במינהל הגרמני ויכוח על אספקת חומרי המזון לגיטו. בסוף 1940 התקיימה פגישה של פקידי מחוז וארשה, ובת דרש מנהל מחלקת החקלאות, נאומן, להפסיק כליל את האספקה בחודש דצמבר — על-מנת להכריח את היהודים להשתמש בסונונות שהספיקו להגברית. הוא אף דרש כי היהודים ישלמו בעד האספקה הגיתנית להם במטבע-חוץ — בהיתן סבור שהיהודים הסתירוהו בגיטו. ד"ר לאמברכט ממחלקת

הבריאות המחוזית התנגד לבאומן. עם התפשטות הרעב תגדל גם סכנת המגפות. מחלקת ה"אומזידלונג" (שהיתה עדיין אחראית לגיטו) צידדה בראש מחלקת הבריאות, אולם איש לא עמד על אספקה בכמות מספקת.³⁷

מזון תוקצב לפי 3 דרגות: בראש הסולם עמדו תושבי וארשת הגרמנים, שמיספרם היה קטן; באמצע נמצא תרוב הפולני ובתחתית — היהודים.³⁸ בדצמבר 1940 הוקצבו למיליון ויותר תושבי העיר כ־15,000 ליטר חלב ליום — וכל ילד גרמני קיבל שלושת־רבעי הליטר. באותו חודש ניתנו גם תפוחים ופרייחדר לתושבים הגרמנים בלבד. הפולנים תורשו לקנות פירות אחרים — במחירים מופלפלים — והם גם יכלו להשיג כמויות משתנות של בשר, עופות וירקות. לגיטו נשלחו כרגיל: שיפון, גרעינים סחונים גם, קצת שעורה וסובין ונוסף על כך סלק, גור ולפת. בסופו של דבר תורכבה איפוא מנת המזון בגיטו בעיקר מכמה פרוסות לחם, מעט מזעיר סוכר, שאריות מסוגים שונים ולאחדים צלחת מרק עשוי לרוב מגרעינים.

את המזון המצוי בשיפון בהסתמכו על מערכת קיצוב שקיבלה אישור ממחלקת המזון והחקלאות. בדו"חות שלו לא הרבה בשיפון דברים על ייבוא זה. הוא הזכיר רק בצורה כללית ביותר תוספת של משלוחי תפוחי־אדמה, חידוש הקצבת הסוכר או ירקות, שסופקו במקום מזון אחר שחסר. לעומת זאת הוא מביא קצת פרטים על "מענק" מיוחד — מאושר עלידי מחלקת העבודה — לכמה מפירות הייצוא העיקריות, שביקשו לשמור על כושר העבודה של פועליהם. מפעלים אלה זכו לתמיכה בצורת מנות לחם מוגדלות, ובתמורה הם חויבו להציע את תוצרתם במחירים מוזלים. מול "מענק" כזה עמדה תחלטה הפוכה — שצ'רניאקוב עומד עליה — להפנות לחם מהמגה המוקצבת לגיטו אל הפועלים ה"אריים" של הקבלן מינסטרמן, שבנה את החומות.

צ'רניאקוב פנה אל הגרמנים בבקשה לפתן במקצת את הסגר המזון. הוא ביקש רשות לקנות מיצרנים שאינם בקיצוב כשוק החופשי של וארשת ה"אריית", אולם בקשתו נדחתה. אז ביקש להגדיל את המנות המוקצבות — אך שוב ללא הועיל — ובימנו הוא קובל מרת על כשלון זה. ברור כי הגרמנים ידעו היטב את חומרת המצב. ב־1 באוקטובר 1941 תבע המושל פריזר — בנוכחותו של פראנק עצמו — את הגדלת מנות המזון ליהודי וארשת. באומן, שפעל אז כראש שירותי המזון בגנרל־גוברנמנט כולו, העיר כי תוספת כזו תסתכם ב־10,000 מנות חיסה, וכי כמויות כאלו אי־אפשר לספק. ברם, הוא היה נאמן לדבר על 50 גראם שומן, 300 גראם סוכר וביצה אחת. על משלוחי בשר לא היה מה לדבר. פראנק סיכם, כי אין בלל מקום לאספקה נוספת בשביל האוכלוסייה היהודית.³⁹

לפיכך התקיימו היהודים כמקודם בעיקר על הלחם שנאפה בגיטו ועל כיכרות אלו חלו שלושה תנאים: המנות היו מדורגות לפי קבוצות צרכנים שונות בגיטו; מחירו של הלחם היה קבוע, אבל על כרטיסי־המזון הוטל מס, כפי שהוסבר לעיל. יש בידינו דו"ח חודשי של צ'רניאקוב לאוארסוואלד, מיום 7 באפריל 1942, ובו אנו מוצאים את המפתח שלפיו תוקצב הלחם לאוכלוסייה היהודית — "בהתאם להוראות מאת השלטונות".⁴⁰

מי היה אדם צ'רניאקוב?

מנות נוספות	מיספר הנתיבים	מנה חודשית (ק"ג)	סיה (ק"ג)
עובדים במפעלי גשק	5,000	4	20,000
עובדים במפעלים פרטיים	500	2.6	1,300
עובדים במפעלי ייצוא חשבים	10,000	4	40,000
מועסקים על-ידי המועצה	6,000	4	24,000
שירות-הסדר	2,000	10.0	20,000
עובדים במפעלים "מועילים"			
ועוסקים בעבודה "מועילה"	10,000	4.0	40,000
	33,500		145,000
מנות יסוד	421,000	2.0	842,000
הקצאת סך			188,000

1,175,000

את מנת היסוד אפשר היה לשנות מדי חודש (בינואר 1942 צומצמה ל-2 ק"ג וכמאמר, "הועלתה" ל-2.25 ק"ג). בדרך כלל היתה מנה זו דומה לכיכר לחם לנפש לשבוע. הצרכנים שילמו את המזון הקבוע לפי משקל ואת ההיטל על הכרטיס (לנפש). ברישום ביומנו ב-6 בינואר 1942 מדגיש צ'רניאקוב כי 150,000 נפש היו פטורים מתשלום ההיטל.

שיטת הקיצוב הוכנסה כך ש-33,500 מתוך 421,000 בעלי כרטיסי-המזון קיבלו תוספת מזון איך שהוא בהתאם לחשיבותם או ל"הועלתה" שהם מביאים. תחילה ביקש צ' כי לעובדי הוועד ולאנשי שירות-הסדר יינתנו מנות מוגדלות. הוא חשב כי תוספות אלו יהיו תוספת נטו לאספקת הגיטו. מאוחר יותר (ימן, 23 ביוני 1941) נוכח לדעת כי אנשי המשטרה היהודית קיבלו את התוספת שלהם על חשבון כלל היהודים. קיצבת הסעד, שהגיעה לכ-15% מסך כל הכמות, ניתנה ביד קמוצה למשפחות הפליטים או לכאלה שידם לא חשיגה אפילו לקנות את המנות המוקצבות.

דו"ח המזון של צ'רניאקוב לחודש ינואר 1942

לחודש	בממוצע יומי	ילדים
760,551	[24,534]	מקומות עבודה
145,264	[4,686]	פועלים שחזרו ומשפחותיהם
23,040	[743]	עובדי המועצה
62,872	[2,028]	בתי-חולים
132,256	[4,266]	עובדי JSS (אירגון העזרת העצמית)
30,066	[970]	שירותי הסעד
32,385	[1,045]	פליטים ועניים
1,363,568	[43,986]	
2,550,002	[82,258]	

היתה קיימת חלוקת מזון נוספת בצינורות הרשמיים: ניתנו „ארוחות צהריים“ חינם או במחיר מזול. בדו"ח שלו להודש ינואר 1942 מפרט צ' את ארוחות הצהריים הללו.

מבט הטוף בסוגי הנהגים מגלה לנו כי בתייתמורי אלה, כמו גם סגנות הלחם המוגדלות, נועדו לשני סוגי בני-אדם: לבעלי זכויות-היתר ולדלת-העם. עוד פתגם שחיונות, כמוכנ, שררה בשוק השחור, התברחות בוצעו בחלקן על-ידי קבוצות מאורגנות, אך גם, ולא מעט, על-ידי פועלים, פולנים ויהודים, בעלי תעודות-מעבר. בינואר 1941 מסר הומל כי יהודים המועסקים בעבודה יומית מחוץ לגיטו „סחבים“ פנימה מזון ומוכרים אותו במחירים „דמיוניים.“ ברי שמחירים של המצרכים בשוק השחור עלה מיד עם הקמת הגיטו. תוך חודשים מיספר עלה מזהרם של הלחם, תשעועית, הסוכר, תפוחי-האדמה, בשר סוס, שומן חזיר וכו' בשוק השחור כמה מונים. צ'רניאקוב שמע על כך מפי עובדי משרדו ומזכיר עליה תלולה במחיר הלחם במאי 1941. ברם, מקור האינפלציה לא היה רק בספסרות; המבריחים סיכנו את חייהם, הם נאלצו לשלם שוחד, ואפילו סידרו ביניהם ביטוח נגד תפסדי החרמה ומעצר. אגב, גם בצד הגרמני אנו מוצאים חליפת-מכתבים על השימוש במזון מזהרם וגם על כך התנהלה התדיינות משפטית בין הסמכויות.

הן לצ'רניאקוב, הן לגרמנים לא היה יחס חדי-משמעי לשוק השחור. צ'רניאקוב רצה שלא יהיה בו צורך, אך הגרמנים עשו אותו לדבר הכרחי. הפקידות הגרמנית שללה מסחר זה, שמעצם טבעו חתר תחת שלטונם, אולם הם התקשו להחליט על הגדלת המנות המוקצבות. לפיכך הם נלחמו בשוק השחור, אך בו בזמן הכירו בתפקיד שמילא. הן ליהודים, הן לגרמנים היתה ברורה משמעותו של הציבא הבלתי-חוקי. קרה שגם אוארסוואלד העיר, כי מהמזון המבורח יכולים ליהנות רק אותם היהודים הססגוניים לשלם תמורתו.

את צ'רניאקוב הסריד במיוחד חלקם של הילדים בהרפתקאות-מעבר אלו, בהן הם סיכנו את חייהם, לעתים תמורת לא יותר מארוחת אחת שמשפחה פולנית רחמניה היתה מנדבת להם. צ'רניאקוב מזכיר ילדים אלה לעתים קרובות, והוא ראה בהם את המבחן לכל המיסדר שהקים. רצונו היה שדגם ישובו בגיטו, והוא לא חסך מאמצים כדי שפעולתו למענם תשיג ככל האפשר יותר.

ובכן, סגנות-לחם ועומות ומזון מהשוק השחור, כמעט על כך בלבד התקיים הגיטו; פרט לכך — מעט מזער. ב-1941 יכלו כמה משפחות לצפות עדיין לחבילות מקרובים וידידים, שגרו בעיירות פולין או בארצות נייטראליות. בסוף הקיץ נהגו הגרמנים להחרים באופן שיטתי חבילות גדולות יותר, אם נמצא בהן צור, קמח או שומן, וגם את החבילות הקטנות, אם שתיים מהן או יותר נועדו לאותו מקבל. צ'רניאקוב מציין 15,000 מקרי-חרמה כאלה בחודש ספטמבר בלבד. עם התפשטות המלחמה ביבשה ובים לא הגיעו יותר חבילות מברית-ס ומארה"ב וכמותן הצטמצמה בטרבת.

הגיטו אף קיים משק חקלאי קטן מחוץ לחומות והורשה לנהל במשך זמן-מה. כמריכנ געשו נסיונות לגדל ירקות בשטחים קטנים בתוך הגיטו עצמו, אך התוצאה מכך היתה אפסית ומעטים בלבד נהנו ממנה.

עובדת היא, כי המחסור במזון נמדד הלכה למעשה. ההיסטוריון ישעיה טרונק מצטט סקירה של צריכת המזון בגיטו בדצמבר 1941, המגלה כי פקדי המועצה צרכו 1,665 קלוריות ליום, בעלי-מלאכה 1,407, שובדי תנוה 1,225 ו"יתר האוכלוסיה 1,125 קלוריות ליום.⁴⁰ ד"ר ליאונארד טושנט, שערך מחקר מפורט על הצד הרפואי של חיי הגיטו, סבור כי היו שם בני-אדם מבוגרים שצייסצמו את תנועות גופם, שהואט אצלם מחזורי-הדם, ובמשך חודשים התקיימו על 600–800 קלוריות ליום.⁴¹ אלה היו פושטי-יד ופליטים, המוכים והמתמוטטים שבגטו. בקהילה היהודית בכלל היה דירוג לפי שכבות סוציאליות, אך כולם היו מורעבים ואצל כולם הלך המצב הלך והחמיר. צ'רניאקוב רומז על כך בעקיפין (בסוף 1941), שעתה הגיע תורם של המשכילים למות.

ב־18 החודשים מ־1 בינואר 1941 ועד ל־30 ביוני 1942 נרשמו במועצה 69,355 מקרי מוות. כל אדם שביצע מת בתקופה זו, המיספר הגיע לשיאו בחודש אוגוסט 1941 (5,560 מקרים), אולם גם לאחר-מכן לא ירד שיעור הנפטרים כמעט מתחת ל־1,000 לחודש.⁴² ב־11 בנובמבר 1941 ניסה צ'רניאקוב לרכוש חלקת אדמה מידי מועדון ספורט פולני, שמגרש הכדורגל שלו נבל עם בית-הקברות היהודי. שוב לא הספיק המקום למתים.

פראנץ בלטר, נהג אמבולאנס של הצלב האדום השווייצרי ליד הצבא הגרמני, שהיה מוצב בזאראשה בחורף 1941/2, ביקש לבקר בבית-הקברות היהודי שבקצה הגיטו. למראה מדוי הורים נתן לו השומר לעבור. הוא ראה, "נופות של ילדים מבני יום ועד לגיל שלוש שנים מונחות בערימה כבובות". בחדרי-המתים מצא גופות בני-אדם ערומות למחצה, אחד ירוי, אחד בעל פנים נפרחות כחולות, ולפי ששיער ודאי הומת בתליה. רבות מהגופות היו מרדשות, הן נזרקו בלילה מהקומות העליונות. נהגו לקבור גברים ונשים בנפרד בקברי-אחים. תמורת 700 זלוטי, כך נאמר לו, יכלה המשפחה לרכוש מקום-קבורה נפרד, אך לעתים נמכרה חלקת-הקבר פעמיים ושתי המשפחות שבאו לפקוד את המקום נתקלו זו בזו וגילו כי המת שלהם מצא לו שותף.⁴³

השלב החמישי: השילוחים

בפברואר 1942 ראה צ'רניאקוב כיצד פועל יהודי מהקין חלונות מוכות צבעונית בחדרי המועצה. כלום נרגע צ'רניאקוב מסימן יציבות זה? כלום נתן אמן במשחק התעושים? יומנו מעיד עליו שידע משהו על הנעשה באירופה כולה ושחש נה קרוב הוא אסון ההתערבות הגרמנית.

עוד בתחילת אוקטובר 1941 גילה לו בישוף בכסותו טפחיים כי, "וארשה איננה אלא מקלט זמני ליהודים". ב־27 באוקטובר הוא רושם: "שמועות מסעירות על גורלם של יהודי וארשה באביב הקרוב". ב־17 בינואר 1942 הוא שואל אם מגיעים שומרים ליטאים. כעבור ימים שמע כי אוארסוואלד הוזמן לברלין ועתה איננו יכול להשתחרר מהחשש האיום, כי על יהודי וארשה מאיים, "ישוב מחדש" המוני.

כעבור 4 ימים אמר לו אוארטוואלד שנסיעתו היתה, "פרטית", אבל מתוך תעודות גרמניות אנו למדים, כי ב־20 בינואר 1942 התקיימה בברלין התייעצות בין משרדית בדרג גבוה בנושא, "הפתרון הסופי של שאלת היהודים".¹⁷ בין המשתתפים שדנו בגורלם של יהודי אירופה, נמצאו שני נציגים בכירים של מימשל הגנרל־גוברנאמנט. אוארטוואלד לא הוזמן אל הפגישה עצמה, אך ייתכן שנמצא בבירת גרמניה יחד עם המשלחת מהגנרל־גוברנאמנט.

שמועות נוספות הגיעו לאוזניו של צ'רניאקוב ב־16 בפברואר וידיעות מדויגות ביותר באו ב־18 במארס מלובוב (30,000, "ישוב־מחדש") וממילין ולובלין. ב־1 באפריל נודע לו שעל 90% מיהודי לובלין נגזר לעזוב את הגיטו שלהם תוך ימים ספורים.

ב־26 באפריל הצירה לו אשתו כי חשוב הדבר למות בכבוד. כאשר ב־29 באפריל דרש ממנו אחד מעוזריו של אוארטוואלד 10 מפות של הגיטו, פחד צ'רניאקוב כי לגבי וארשה, "התחלטה היא מאחורי הדלת". ב־3 במאי דרשו ממנו הגרמנים את רשימת האוכלוסיה העובדת, ועלייסוד זה הוא שיער שנעשות הכנות לגרש את החלק הבלתי־יצרני של האוכלוסיה.

במשך כל חודש מאי הגיעו אליו שמועות, "מטרידות", "מסעירות", "עקשניות" על שילוח, וב־18 בחדש הוא דרשם כי, "גראה שאינן חסרות יסוד", ב־14 ביוני הביאה ה, גאויטה וידובסקה, "עתונם הרשמי של הגיטאות בגנרל־גוברנאמנט, דו"ת על, "שינויים באיזור המגורים היהודי" בקראקוב. המאמר לא דיבר ישירות על שילוחם של נשים, ילדים או זקנים, אך הוא הזכיר את אופיה ה, "כלכלי" של הקהילה היהודית ואת השינויים המקבילים לכך בהרכב המועצה היהודית בעיר קראקוב. צ'רניאקוב גזר דו"ת זה מן העתון ושם אותו ביומנו.

ב־1 ביולי נפוצו שמועות בדבר 70,000 מיהודי וארשה העומדים להישלח מהמקום, "לשמועות אלו", אמר צ'רניאקוב, "אין יסוד (לעת־עתה)".

כל אותם הימים המשיך צ'רניאקוב בעבודתו השיגרתית. הוא ניסה לקבל כספים נוספים מסגנו של לייסט, פריבולין, לשנות את קיצוב המזון לטובת הילדים, ולאסוף פסולת. הוא הצליח לגבות קצת כסף, ואף השיג הסכמה לקיצור שעות העוצר. בגיטו התקיימו: תחרות שחמט, קונצרטים והגיגות ילדים. משנמתחה עליו ביקורת בשל השירה והנגינה, הוא גזר באחד הסרטים שראה, שבו ציחה קברניטה של אוניה שוקעת על תומרתו לגנן מגינות ג'ו. הוא הודה עם אותו קברניט.

במחצית יולי התגבשו השמועות יותר ויותר. ב־16 בחדש הוא שמע שכל היהודים יסולקו, פרט ל־120,000, וכעבור יומיים הוא שואל: "הכל ז'?"

ביומנו אין צ'רניאקוב מציג את השאלה לאן נלקחו היהודים שהוצאו מלובוב, מלובלין או מקראקוב. מבהיגי הגיטו לא נהנו לבטאה במלים מפורשות. האמת היא כי לא היתה קיימת רשת מודיעין יהודית ואף לא מכשיר לאיסוף מידע שיטתי או לאיסותם של שמועות או דו"חות. בעצם הימים ההם, "פתרה" גרמניה הנאצית את, "הבעיה היהודית" במחנות־המוות שהוקמו על אדמת פולין. שניים מהם נמצאו במחוז לובלין השכן ושניהם פעלו במלוא יכולתם: בלז' החל מחדש מארס

וסביבור החל מאפריל. ידיעות על תאי הגאונים הסתננו לגיטו וארשה בעל-פה, אולם בעלי המידע המעונים בנפשם, וביניהם כמה מפקידי המועצה, לא נקטו שום צעדים כדי ליזום אזהרה. הם חששו מפני התפרצויות התנגדות בודדות, שתוצאותיהן לגבי הציבור כילו עלולות היו להיות חמורות, וכמותם כצ'רניאקוב נאחזו בשארית של תקווה.⁴⁸

בינתיים זירזו הגרמנים את השלמתו של מחנה "עבודה" בגבול מחוז וארשה על שפת הנهر בוג, ששמו נקרא טרבלינקה. מפקד המחנה היה אחד ד"ר אקרל, רופא שהתמחה באותננות (המתה ללא כאבים), והוא פנה במכתבים חוזרים אל אוארסוואלד ודרש ממנו מסמרים לפסיכוכנה, כבלי פלדה, מקלות למדידה ושאר מיני חומרים.⁴⁹ נראה שביצוע הבנייה פיגר אחרי התוכנית. צ'רניאקוב מזכיר מחנה זה לעיתים קרובות, אולם ברור שלא הבין למה היה מיועד. ב־17 בינואר 1942 הודיע אוארסוואלד לצ'רניאקוב כי המושל הכללי פראנק נתן את הסכמתו לכך שיתחילים המוחזקים בכלא פאביאק בווארשה וישלחו לעבודה בטרבלינקה. ב־19 בפברואר התאונן צ'רניאקוב על התובע הגרמני שטרם המציא את הניירות הדרושים כדי שהאסירים, "ישתחררו" לטרבלינקה. כעבור יום הם יצאו לדרכם. ב־10 במרס הוא רשם כי המישה מלבלרו נשלחו למחנה, ובאפריל נוספו אליהם 160 יהודים גרמנים צעירים, שהגיעו מה"רייך" לא מזמן. כל אותו הזמן לא ידע צ'רניאקוב כי בטרבלינקה הולכים ומוקמים תאי-גז.

הסיטנים לקץ המתקרב התרבו: ב־23 בפברואר 1942 רשמו בישוף וסגנו ראתה את התנאים להמשך העסקתם במשרד-ההעברה. חוזים חדשים אלה לא הכילו התחייבות לשנה נוספת.⁵⁰ ביולי הגיע לווארשה המונחה לשילוחים ולרצח מטעם מימשל הגנרל-גוברנאמנט רב-סרן הי.ס.ס. הפלה (נספת ל-ס.ס. ולראש המשטרה בלובלין). עת השילוחים הגיעה בדריה שלו לחדש יולי 1942 רשם בישוף כי, מאחר שהסמכות ל"פעולת היישוב-יחדש" העברה לידי מוסד מיוחד מחוץ למנגנון המנהלי הקיים, החליט משרד-ההעברה עקרונית להימנע מכל גסיון "לתשפיע" על התהליך.⁵¹

עד לרגע האחרון ניסה צ'רניאקוב לא להכיר באמת. כשהפאניקה אחזה בגיטו, הוא שאל כמה אנשי-ס.ס. אם מותר לו להכחיש את השמועות. כשנמסרו לידו הוראות השילוח, כולל הנחיות לגבי שיתורם של כמה סוגים מוגדרים ומוגבלים מאוד, הוא ביקש להרחיב את חוג המוגנים הללו. לכמה מבקשותיו השיב אישור, אולם שום הבטחה לא ניתנה לו לגבי היתומים. הוא המשיך ללכת למשרדו ואף לנתל את יומנו. את דבריו האחרונים רשם ביום 23 ביולי 1942 אחר-הצהריים. לפי כמה מקורות הוא הלך באותו ערב לביתו לאכול ארוחת-ערב, אך נקרא חזרה על-ידי ה-ס.ס. בחגיעו למשרד המועצה בשעה 7 בערב בקירוב נמסרו לו הוראות חדשות. משנשאר לבדו במשרדו ביקש כוס מים וסגר את הדלת. אחד הפקידים שמע את צילצול הטלפון. משלא נענה, הוא נכנס ומצא את היו"ר מת. שני פתקי פרידה היו על השולחן. בלילה התכנסה המועצה על-מנת לבחור ביו"ר חדש. התפקיד העל על מארק ליכטנבוים, סגן-היו"ר ומומחה לענייני החוכמה. צ'רניאקוב נקבר למחרת בבוקר השכם בטקס פשוט וקצר.

קרוב להצי מיליון יהודים חיו בגיטו וארשה. 99% מהם מצאו את מותם עד גמר המלחמה.

האדם ויומנו

בשנות השלטון הגרמני בווארשה פעלו בעיר בזה אחר זה כמה טרכוויכוח שכל אחד מהם הטביע את חותמו על יהודי העיר. ראשון היה קומאנדו ה-ס.ס., שהקים את המועצה היהודית; אחר כך לייסט, שהכביד עליו בבעיות חדשות; תקופת המקעבר של שן, עת דחסו את היהודים מאחורי חומות הגיטו; אחריו הקומיסאר אוארסוואלד, שכפה עליהם חרפת רעב קתמדי; לבסוף שוב התערב ה-ס.ס., שלח את ידו בגיטו ואת היהודים למותם. כל אותו הזמן עמד צ'רניאקוב בראש הקהילה היהודית ונשא במאבק על קיומה. עולמו היה מלא בעיות מסמרות-שיער, דרישות מוחצות מצד הגרמנים וצרכיהם הדחופים-עד-כדי-יארש של היהודים. ככל שהגבירו הגרמנים את כוחם ותחמירו את לתציהם, כן נאלצו היהודים הנצורים לחפש להם שארית של אמצעי קיום.

המועצה היהודית לא עסקה בניסוחן של הצהרות או של עקרונות. מצולם לא היתה לה תוכנית פעולה. הדבר המרשים ביותר ביומנו של צ'רניאקוב ובחליפת המכתבים שלו היא יריעת העניינים הרחבה בהם טיפל ושלל הנושאים שחבשו את תשומת-לבו בלי הרף. הוא עבד שבעת ימים בשבוע, כמעט בלי הפסקה, וכל השנה, יום-עבודתו השיגרתי החל ב-8 בבוקר במשרדו, כרגיל, בתלונותיהם של יהודים ללא-ספור ובסבלותיהם. הוא קיים פגישות עם אנשי הסגל שלו כדי לתכנן כיצד למלא אחרי הנחיותיהם והוראותיהם המיוחדות של הגרמנים, או כדי להכין הצעות לשינויים פנימיים שלהתנהגותם. דרוש היה אישור מוקדם שלהם. חלק ניכר מזמנו בילה בפגישות עם פקידים גרמנים. תחילה התקיימו פגישות אלו לרוב לפי יוזמת הגרמנים, שהזמינו אותו באופן חכוף על-מנת לטפל בבעיות מיוחדות או כדי להשמיע דבריו גנאי ואימים. במשך הזמן ועקב סגירת הגיטו התקבל הנהג שצ'רניאקוב דיווח למפקחיו האזרחיים בימי שלישי ולעתים גם בימי חמישי. במשרדו ה-ס.ס. היה מבקר בימי שבת וגם (לא תמיד) בימי רביעי. שיחותיו של צ'רניאקוב עם הפקידים הבכירים היו נדירות. האזרחים שאיתם הוא קיים את מגעיו היו מומחים במשרדו של לייסט, ומאוחר יותר גם אוארסוואלד, בישוף וכמה מעוזריהם. מבין אנשי הצבא היה מבקר אצל לייטנאנט-קולונל פון קאמלה, שווחחו על נושאים שונים, אולם, כפי שקאמלה העיר פעם לצ'רניאקוב, שוב לא היתה הסככות בידי הצבא. רוב אנשי ה-ס.ס. שדיברו עם צ'רניאקוב היו בדרגת סגן או סמל. פעם ניסה להתקבל אצל ס.ס. לייטנאנט-קולונל האהן, אך נענה בגסות, כי המפקד מתראה רק עם המומחים שלו. עובדה היא, כי גם ראש הגסטאפו ואלטר שטאם, שסר לסקודתו של האהן, מוזכר ביומן רק פעם אחת. לעתים נפגש צ'רניאקוב גם עם פקידים פולנים, אולם אחרי הקמת הגיטו נעשו מגעים כאלה נדירים למדי.

בשהודמן לצ'רניאקוב סוף-שבוע פנוי במקצת, היה מנצל את תעודת-המקעבר שלו כדי לבקר בסאנאטוריום היהודי ובבית-הילדים באוטבוצק. בערבים היה קורא

רומאנים פוליטיים או מכתבי שקספיר וסרבאנטס בחרטום פולני. היה כותב סוגנות ומשוחח עם אשתו נוצית.

צ'רניאקוב פעל ללא סמכות של ממש והוא לא ניתל את הקתילת, אלא טיפל בצורתיה שלא היה להן שיעור. את חייו בתפקיד אפשר להגדיר לא כמאמץ מיוחד יומיומי להציל את עמו, אלא כשורה של מאמצים, מדי יום ביומו, להציל בני-אדם. לעתים קרובות הודקרו עניינים בולטים שצ'רניאקוב וחבריו העניקו להם עליונות ושהודגשו בפניות אל הגרמנים בעל-פה ובכתב. פניות כאלו נעשו למען מיגור זה או אחר של האוכלוסיה היהודית, שסבל ממחסור מיוחד, או שאיימה עליו סכנת מידית. כאלה היו: עובדי-כפיה ב-1940, משפחות ללא קורת-גג ב-1941 ובניי ערובה ב-1942. יש שצ'רניאקוב ביקש להקל על לחצן של בעיות תמידיות: תוספת כסף על-מנת לשלם לפקדי המועצה; תוספת מנות כדי להאכיל את האוכלוסיה הרעבה; תוספת בתי-מחסה לילדים.

מקרי-התערבות בלתי-פוסקים כאלה, הממלאים את דפי היומן, הם תוספה ידועה היטב בהיסטוריה של גלות ישראל, ואף שם מיוחד ניתן להם: שתדלנות. ובמסגרת על צ'רניאקוב מגדיר היסטוריון השואה, ד"ר ישראל גוטמן, את המושג במלים אלו:²²

השתדלנות נעשית תכנית כשוכחות היהודים אינן מעוגנות בחוק, כשלא ניתן ליהודים לתבוע ייצוג פוליטי הולם וכשאינם יכולים לנהל מאבק פוליטי פעיל. שתדלנות פירושה משא-ומתן בין פרט אחד, בעל כושר דיבור וזריו פעולה, תודע כיצד להתנהג עם עריצים, ובין שליט, שיש לאלי-ידו לקבוע דברים על-פי רצונו ושהיהודים חיים תחת חסותו. בתמורה להנחה שהשתדלן מבקש אותה הוא מציע לשליט טובות-הנאה חומריות ונאמנות ללא-גבול. האמאנציפאציה והענקת השוויון האזרחי תרחיקו את השתדלן מחיי היהודים, אולם הנאצים הקימו אותו לתחית ובידי היהודים לא נותרה צורת מגע אפשרית עם השלטונות, אלא שתדלנות בלבד.

צ'רניאקוב יצא מהנחה כללית שאפשר לפנות כמעט לכל מוסד גרמני וכמעט בכל בעיה ועניין. הוא חשב שכמעט כל פקיד גרמני — אפילו בעל הדרגה הנמוכה ביותר — יהיה מוכן להטות אוזן לבקשותיו, ואולי יעבירן לידי הממונה עליו.

צ'רניאקוב הקדיש כה הרבה מרץ לפניות אלו עד שמתר לנו לשאול: מה בצע? ברוב המקרים הוא לא נענה. מעולם לא הספיק המזון או המקום, מעולם לא היה בטחון לחיים. ובכל זאת גרשמו הצלחות פה ושם: אסיר ששחרר, הלוואה שאושרה, ה-13 עושה-הצרות פוזר, וכן (במאי 1942) 6,700 מילדי הגיטו לומדים ב-19 בתי-ספר ציבוריים. הישגים קטנים כאלה, ייצוב, אפילו זמני, "נצחונות" דמיוניים תרמו הרבה לטיפול אשליות כאילו ישנה התקדמות ולשמירה על האמונה היהודית כי הגיטו יוכל להישאר בחיים.

יומנו של צ'רניאקוב הינו כעין פסיפס של עובדות זעירות. הוא רשם מה שקרה לו, מבלי לנתח את משמעות הדברים. יש לראות בו רשם קורות דברי-חיים ולא היסטוריון; כתב-היד שלו מלא וגדוש פרטים — פרזואיים ולא פייטיים;

ומעל לכל: הוא נמנע מכל דראמטיות. והצאתם להורג של 109 בני־ערובה מופיעה כ,טראגדיה של האזור" ורצח של יותר מ־12 בני־אדם כ,יותר מ־10 מקרי־מוות אמשי". כשהוא מתאר את הגרמנים אין הוא משרטט את אישיותם, ואף איננו אומר מה הוא חושב עליהם. דבריהם ומעשיהם של בראנט וקנדה מהגסטאפו, או של הקומיסאר האזורי אוארסוואלד, נרשמים בפרוטרוט ובדייקנות, אך כרגיל ללא הערות. כשהוא רושם דברי ביקורת, תרי זה נעשה לרוב בצורת חזרה על טענות שהשמיע כנגד פקודות נמהרות או בלתי־אפשריות. בטענותיו הוא מגביל עצמו לתיאור הבעיות, כהן נתקל הוועד במילוי דרישותיהם של הגרמנים; רק לעתים הוא מרשה לעצמו הערה סלילת יותר, כבאותו מקרה כשהגישו לו את חשבון ההוצאות של הקמת החומה. אז אמר, שאין האסיר משלם בעד בית־כלא.

את יזמנו רשם בפנקסים בגודל 10×17.5 ס"מ, דקים וקטנים, כדי שיוכל לשלשלם לכיס בגדו. לרוב הוא מתחיל במידות החום של אותו בוקר. אחר־כך הוא מציין לאן הלך ועם מי דיבר. נראה שלא טרח לקרוא שנית מה שרשם, כי ישנם תיאורים חוזרים של אותו אירוע, לעתים כעבור דף או שניים. ייתכן שנשא אתו את הפנקס השוטף כאילו היה מוכן שאחד השומרים הגרמנים יחריצו, בסך־הכל מילא תשעה פנקסים; החמישי חסר, ברם, אין הוא מזכיר את אובדן החוברת. ייתכן כי הפחד מפני גילוי החומר מנע ממנו להפליג בתאור מלא של האישים הגרמנים. ברי שאין הוא חש כל מעצורים בדבריו על היהודים. בכל זאת ייתכן שניהל דימן זה במחשבתו לכתוב ספר בבוא הזמן; לכן לא צריך היה לרשום את תגובותיו הנפשיות העמוקות — אותן היה זוכר בכל עת. מה שהיה דרוש לו אז היו התאריכים, השמות ושלל האירועים היומיומיים, שאותם שוב לא היה מסוגל להעלות בזכרונו. בכך לא נרצה להגיד כי סטפסיו, הקצרים והקטועים לעתים, אינם מכילים אלא עובדות כאלו; ביומן מתגלה האדם, אמונותיו, עמדותיו ומעל לכל סיגנון חייו.

תפיסתו על חיים ומוות בגיטו היתה כחזרה אף היא. תזמורת מנגנת לפני בית ההלוויות. אדם בשם רפפורט צוחק לפני מותו. בתצר בית־החולים מסתובבת עגלת מתים ובה נופתו של תינוק שנולד זה עתה, עם העגלון על דוכנו מאין בסוסים, בעוד ששני בני־אדם נוספים רוכבים עליהם.

עניו היה ובהתחכמות התנשאות לא עסק. בכך הוא נראה כהיפוכו של ראש גיטו לודז', רומקובסקי, שלגביו מתבטא צ'רניאקוב בברו. איננו מצפה להכרה ואין לפני עיני רוחו הדמית של עצמו כמנהל גדול. כשהגרמנים העלו אותו לדרגת מאויר, הוא השווה עצמו למין „מלך־בובה של קרואטיה". אחרי יום עלוב ביותר הוא רושם: „חזרתי הביתה ב־9 בערב, מלא תהילה". ישנה תקריט כמעט סורי ריאליסטית: בשעת ביקורו בבית־החולים לחולי־רוח באוטבוצק נטפל אליו אחד החולים המדמה כאילו תי בגופו גרות שחורים; וצ'רניאקוב בורה בהסבירו שאין הוא הישג־ראש.

הוא אף לא ניצל את סעמזו כדי להבטיח לעצמו יתרונות חומריים. כיושב־ראש לא קיבל משכורת, אף־על־פי שאוארסוואלד הציע שתיתן לו. עם שינוי תחומי הגיטו הוא מוותר על האפשרות המוצעת לו על־ידי הגרמנים להישאר

בדירתו. לארוחת־צהריים הוא אוכל את המרק הכללי המבושל בניטו. באחד המקומות הוא מעיר שאין לו כל רכוש, פרט לזהויות ובגדים.

בספטמבר 1939 נקט צ'רניאקוב צעדים כדי שיתמנה ליושב־ראש ומעשה זה כנראה העסיק את מחשבתו לא מעט. הוא אפילו חלם שמייד, מנהיג הקהילה בימים שלפני המלחמה, חזר ותבע להחזירו אל כהונתו. צ'רניאקוב נשאר במקומו, משוכנע שלא יוכל לעזוב, ובהזכירו אגדה יוונית דימיין כי המעיל שבו הוא לבוש הינו מורעל. הוא תמיד, מתוך תחושת תנינות, כצפוי כי צרות מכל הסוגים, גדולות וקטנות, יהיו מנת־חלקו. אופיינית תשובתו לאחד מחבריו, ששאל אותו כיצד הוא מצליח להישמר מהתפרצויות: כך התחכמת, אמר צ'רניאקוב, בימי ילדותי ובנסיבות ששררו בבית הורי, כך, הוא מסביר לנו, למדתי לסבול.

לא חסר גם סבל נוספי. כנהוג במעמד הבינוני הפולני דאז היה קובע, „אבתנות“ למיחושיו, מדבר על „כאבים בכבד“, על „גבי“ (לומבאגו) ושאר מחלות. כדורים נגד כאבי ראש בולע בסיטונות. אולם, רבות מטרדותיו היו דווקא מינהליות: חוסר יעילותם של חברי המועצה, של הפקידים או של ועדי הבתים, הסתבכותם של מלשיני הנספאפו, הסכסוכים המתמידים בין המוסדות או הסוכנויות השונות על תחומי סמכויותיהם. השחיתות מרגיזה אותו עד מוות והוא שואל את עצמו (בימים הראשונים²⁰) „שלא כדאי להת לפקדי ועודד מדי חודש בחודשו כרטיסי־זהוי בצבע שונה. ואם לסמרטוטים אלה תהיה אי־פעם מדינה משלהם, הוא שואל, כלום לא יצטרכו אז להחליף מדי חודש את שטרי הכסף?“

הוא נאלץ לעמוד מול בעלי ביקורת, מול מקטיני דמותו ודורש־שינויים. „מי שאיננו מאושר בביתו, נעשה פעיל בחברה“, הוא קבע. מגישי הבקשות מיררו את חייו ולאחזיו הגיע מדי פעם קול יללותיהן של הנשים שלפני סתת משרדו.

היה בו משהו מהאיסטנים. פעם קרה שאייאפטר היה לגחץ את בגדיו, פעם נפגע ממראה אחד הספרים שבספרייה שכנראה עבר יותר מדי ידיים, ויום אחד תקף אותו גועל נפש מחזירת כינה בעלת שש רגליים לדירתו. מאוחר יותר מתרבות ההערות על תנאי תברואה גרועים ברחובות, בבתים ובבתי־הספר, הוא מצא לחיבתו לדאוג לנקיון ונחושת היתה החלטתו לעשות כן.

רק לעתים רחוקות הזכיר נושא שנגע לעמקי נפשו: בנו שחי בלבוב ועקבותיו אבדו מאז התקפת הגרמנים על כרית־המועצות. יום אחד הוא רישט, כי מלבובו קיקוס נעלם, ואז לא יכול עוד להתנאק ושואל מתוך כאב־לב: והיכן בני יחיד, ואם?²¹

היו מי שבעיניו של צ'רניאקוב נראו נגיבורים והיו גם בני־בליעל: בין האחרונים הוא מנה את אלה שברחו או שנשטשו את משמרתם, שהיגרו מבעוד זמן ונוסף על כך עוד היו צבועים בהבטיהם שבחוף־לארץ יבקשו עזרה. הוא בו לאחד גאנצווייך, ואמר שכל דבר שזה מרטיבו ברוק פיד הופך לצואה. אך ישנם גם טובים, כגון ד"ר לדוויק הירשפלד, שצ'רניאקוב מכבדו לא רק בשל יכולתו המקצועית, אלא גם בשל קרירותו (כלפי חוץ). באהדה הוא מזכיר יהודי מסכן המבקש מעט כסף, לא בשביל אוכל, אלא כדי שיוכל לשלם שכר דירה — שמא ימות ברחוב.

צ'רניאקוב העריך יכולת והייתה לו הבנה לכבוד עצמי, אולם בסופו של דבר העריך כנראה מעל לכל את הנאמנות. נאמנות זו לא הייתה בעיניו דבר קל; היא חייבה התמדה ודבקות במטרה, לעתים אף נופנית, והוא מונה שתי דוגמאות מאלפות ביותר:

ב־10 בינואר 1940 הוא מספר על זמרת המאוהבת בשחקן. האיש נפצע קשה בהפצצה מן האוויר ונפגע במעיו. בידה היא דחפה אותם בחזרה לתוך הבטן והביאה אותו לבית־חולים, שם מת. משורקו את נופתו לקבר־אחים, היא הוציאה אותו וקברה אותו במקום נפרד.

כעבור שנתיים כמעט, ב־5 באוקטובר 1941, הוא מספר על מקרה אחד דומה במקצת. האירוע הוא בעל משמעות מיוחדת בשל הצורה שבו הוא מובא. הוא מתחיל בדו"ח על פגישתו, שבה ערך אחד מ„מנהיגי היהודים” השוואה בין הנוכחים וכן „מורי הדור האמיתיים”. „מי הם מורי הדור האמיתיים?”, שנה צ'רניאקוב, „כלום אלה הם בעלי הפאספורטים, שעזבו את הקהילה לנפשות?”

ואז הוא עובר בבת־אחת לתיאורו של נער בן 15, שמילא את מקומו של אביו, הסבל, ונורה בשעת שליחותו, הוא נפצע בבטנו, מעיו יצאו החוצה ואף חוט־השרדה שלו נפגע, ובכל זאת זחל הצעיר עד לפתחו של אחד הבתים, צילצל בדלת וביקש למסור את החבילה לידי אחד השוטרים היהודים. צ'רניאקוב אינו מוסיף מלה.

מכל דברי היומן בוקעת תחושה איננה של חוסר אונים ותסכול. מצבה של ועדת עזרה שהוקמה זה עתה מתואר כנחמד, אך חסר תקווה. הוא דרש את אשר קרה לילד שקיבל במתנה ספסל לימודים קטן. הילד התרגש מרוב שמחה על המתנה, אך בטרם נגמר היום נלקח הצעצוע ממנו.

מבחן עליון למאמציו בנינו ראה צ'רניאקוב בגורל הילדים. מספרים, כי אחרי שרשם את דבריו האחרונים ביומנו ביום 23 ביולי 1942, השאיר עוד פתק ובו כתוב כי ה־ס.ס. דרש ממנו להרוג את הילדים במיידיו.

המקורות:

תעודות

כמעט כל מה שנשאר מחליפת־המכתבים, פקודות, דו"חות או פרוטוקולים של ישיבות הנוגעים לגיוס וארשת נמצא בחיקוקת הגרמניות בגמר המלחמה. התיקוד שנשאר בידינו הוא עליכן חלק בלבד, אם־כי חלק ניכר, מהחומר המקורי, אבחנו השתמשנו במקורות שהתסדרו בצורות שונות:

1. שני גלילי מיקרופילם, השמורים ב„יד ושם”, ובהם תעודות ממשרדיהם של לייסט, אורסוואלד ומשרד־התעברה. כלולים בהם דו"חות מהמפעלה היהודית וטבתים חתומים בידי צ'רניאקוב (גלילים מס' JM 1112 ר־JM 1113).
2. גליל מיקרופילם, שמור ב„יד ושם”, ובו דו"חות על המצב סאת פקידים מחוזיים בגנראל־גוברנאמנט, כולל משרדו של האמל (JM 814).

3. מיסמכי אורסוואלד, בשלושה כרכים, של ה-Landesjustizverwaltungen בלוד' וויגסבורג. מיסמכים אלה חופפים במידת-מה את המיקרופילמים של „יד ושם“.
4. חומר שונה הנמצא בלודוויגסבורג, שנלקט מהתיקים שהוכנו למשפטיהם של בייטל (איינזאצגרופה IV) והאתן.
5. מיקרופילם T 175, גליל 484, בארכיון הלאומי, שימש בעיקר לזיהויים של אנשי משטרת-הכוחות במחוז וארשה.
6. המכון ההיסטורי היהודי בווארשה, בנושאים: „פאשיזם“, „גטו“, „רצח המוני“ (הופיע בבירלין, בי"ר, 1961, מהדורה שנייה, בהוצאת Rütten & Loening), אוסף של העדות מודפסות בנוגע ליהודים ברחבי פולין הכבושה, כולל פרטים חשובים על וארשה.
7. יומנו של האנס פראנק, זהו כעין יומן רשמי של קברניט אוגיה ובו פרומקולים של פגישות שהנאולייטר של הגנרל-גוברנמנט השתתף בהן, כליל במיסמכי גירנברג PS-2233. קטעים הודפסו בהוצאת בית-הדרין הצבאי הבינלאומי, משפטים של פושעי המלחמה הקייירים, כרך 29, גירנברג 1947—1949, ע"פ 356—724, הופיע גם באוספים אחרים.
8. פרידריך גולרט (עורך), וארשה תחת שלטון גרמני, הופיע בהוצאת Burgverlag G.m.b.H., קראקוב, 1962. הוצאה רשמית בחסותו של המושל פישר (בעיקר חומר רקע: מסות, טבלאות וצילומים).

ספרים ומאמרים

- ברשימה הבאה כלול חומר מקורי (יומנים וזכרונות) וגם חומר מעובד (מחקרים על מוסדות הגטו או הערכות על צ'רניאקוב), פרטים הזורקים אור על יומנו של צ'רניאקוב, הרשימה איננה מלאה. ביחוד אין בה כתבי-יד שלא ראו אור או עדויות בעלי-פה שנרשמו במסגרת-כתובה הנמצאות באכזריות שונים.
- ברג, מרי, ניפו וארשה, הוצאת ל. ב. פישר, ניו-יורק, 1945 (אנגלית). יומן המקיף את התקופה אוקטובר 1939 — יולי 1942. הכותבת, בת לאזרח אמריקאי, עדיין היתה בשנות-העשרה כשהתחזרה לארצה עם אמה ב-1943. מתורגם מפולנית, מפורט מאוד. דונס, אלכסנדר, ממלכת המזרח, הוצאת הולט, ניו-יורק, 1963 (אנגלית). סיפור אוטוביוגרפי של בן המעמד הבינוני שנותר בחיים. רק הפרקים הראשונים דנים בגיטו וארשה לפני השילוחים.
- פרידמן, פיליפ (עורך), קדושים ולוחמים, הוצאת ס. א. פראגר, ניו-יורק, 1954 (אנגלית). קטעים נבחרים, בעיקר מתוך זכרונות ויומנים מ-1939—1944 (עדיין בעל ערך). גולדשטיין, ברנארד, המוכבים יעידו, הוצאת ויקינג, ניו-יורק, 1949 (אנגלית). זכרונותיו של אחד ממנהיגי הבונד, מתורגם מידידיש.
- גוטמן, ישראל, „אדם צ'רניאקוב — האדם ויומנו“, בתוך שזאת יהדות אירופה, תרבה לדפוס על-ידי ישראל גוטמן וליחיה רוטקירכר, ע"פ 88—451, הוצאת „יד ושם“, ירושלים, 1976. ניתוח מפורט של צ'רניאקוב, תפקידו ואופיו.
- הירשפלד, לודוויק, קורות חיים, הוצאת צייטלינק, וארשה, 1946 (פולנית). זכרונות של מדען המחשב ביומנו של צ'רניאקוב. הירשפלד רשם אותם בהיתח מוסתר ב-1943.
- קפלן, חיים, מבילת הספל, הוצאת מקימילן, ניו-יורק, 1965 (תורגם מעברית לאנגלית וערך: אברהם כץ). יומן בדוש תגובות והרהורים אישיים. חסרים 12 חודשים, מאפריל 1941 עד מאי 1942. הכותב היה מנהל בית-הספר יסודי צברי.
- לנדאו, לודוויק, פרטיקה של שנות המלחמה והכיבוש, כרך I, בהוצאת Panstwowe Wydawnictwo naukowe, וארשה, 1962 (פולנית). יומנו של כלכלן יהודי, שהיה קשור למחתרת הפולנית. רשם פרטים הנוגעים לעניינים פוליטיים ויהודיים, אך יש שם פרטים משמעותיים על יהודי וארשה. הכרך הראשון מגיע רק עד נובמבר 1940. שני כרכים נוספים על התקופה החל מסוף 1942.

לנסקי, מרדכי, "בעיות ההחלואה בגיטו וארשה", במחקרי יד ושם, 1969, 3, ע"פ 283-293.
סיבותיהן, תיאורן ותפוצתן של מחלות בגיטו, הכותב היה רופא וטיפל בחולים בגיטו.
רינגלבלום, עמנואל, רשימות מניפד וארשה, הוצאת מקיגר-היל, ניו-יורק, 1958 (מתרגם
מיידש לאנגלית בידי יעקוב סלון). רינגלבלום היה היסטוריון במקצועו. הוצאת סלון
של יומנו היא תרגום קטנים נבחרים שפורסמו בווארשה, לסלון לא היתה גישה לנוסח
המלא, לא למקור שבוארשה ולא להעתק שבישראל.
טרונק, ישעיהו, יודנראט, הוצאת מקימילן, ניו-יורק, 1972 (אנגלית). ספר מועיל על
הגיטאות במזרח-אירופה תחת הכיבוש הנאצי. ספר רציני, מפורט מאוד, שאי-אפשר
כלעדי. כלול בו מידע רב על וארשה.
טורקוב יונה, אויז איז עס געווען (כך זה היה), הוצאת הפדרציה המרכזית של יהודי פולין
בארגנטינה, בואנוס-איירס, 1948 (ידיש). לפני המלחמה היה טורקוב מנהל תיאטרון
ושחקן, בגיטו היה קשור לעזרת הסוציאלית העצמית היהודית. בזכרונותיו הוא דן,
בין השאר, בתיאטרון, ב-JSS ובאחרים מאנשי הציבור היהודים.
טושנס, ליאונארד, תחתית הדיכוי, הוצאת סט. מארטין, ניו-יורק, 1972 (אנגלית). מחקר
רגיש ומעמיק על רומקובסקי (לודז'), גנס (וילנה) וצ'רניאקוב.
טושנס, ליאונארד, התקלה שבצינור, הוצאת תומאס יוסלון, ניו-יורק, 1966 (אנגלית).
העדים הרפואיים של הרצח בגיטו וארשה. המחבר הוא רופא אמריקאי.

עיתונים וכתבי-עת

Gazeta Żydowska
Kraukauer Zeitung
Verordnungsblatt des Generalgouverneurs

הערות

1. ארית טרטיקוב, "אדם צ'רניאקוב - האדם והסרבנות", מחקרי יד ושם, 7 (1967), ע"פ 55-67. על המדיניות היהודית בסלון שלפני המלחמה ראה: ס. הלר, קל מה החורבן, הוצאת אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק, 1977 (אנגלית); ברנארד ק. ג'הנפול, מדיניות של פחד, הוצאת אוניברסיטת קורנל, איתקה, 1967; וכן הארי ב. רבינוביץ, מורשתה של יהדות פולין, הוצאת תומאס יוסלון, ניו-יורק, 1965.
2. א. הארטגלס, כיצד נעשת צ'רניאקוב לראש המועצה היהודית? ידיעות יד ושם, 15 (1964), ע"פ 4-7. טראשינסקי היה הממונה על עניינים אזרחיים במפקדת החבנה על וארשה החל מן ה-8 בספטמבר 1939.
3. יומנו של היסטוריון הגרמני מתיאוס וויסל בספטמבר 1939, מיסמכי גירנברג-NOKW-3140.
4. פרוטוקול של ישיבה שהתקיימה ב-21 בספטמבר 1939, כמצוטט אצל התביעה בבית הדין המחוזי, ברלין, JS 198/61 P (K), 3. העדות מסכמות בהביעה הפלילית נגד ביטל ואחרים בשל רצח, 29 בינואר 1971. המיסמך נמצא במוסד המרכזי, לודוויגס-ברג. פקודתו של היינריך פה-21 בספטמבר 1939, במיסמך גירנברג-PS-3363.
5. הארטגלס, צ'רניאקוב, ע"פ 6-7.
6. מצוטט מהתביעה הפלילית נגד ביטל.
7. הארטגלס, צ'רניאקוב, עמ' 7.
8. מתוך זכרונותיו של יונה טורקוב בספרו של פיליפ טרידטן, קרשים ולחשים, ע"פ 68-69, וכן מתוך זכרונותיו של שמואל וינלביץ בספרו של ישעיהו טרונק, יודנראט, ע"פ 22-23.
9. דגל אל צ'רניאקוב, 23 בינואר 1940, יד ושם, מיקרופילם JM 1113.

10. דו"ח מה' 18 בפברואר 1940, JM 1113.
11. צ'רניאקוב אל לייסט, 21 במאי 1940, JM 1113.
12. טרונק, ידנראם, ע"ע 247-348.
13. צ'רניאקוב אל לייסט, רצופת טיוטת של תצו, 10 ביוני 1940, ותשובתו של לייסט לצ'רניאקוב מתעב ביוני 1940 המאשרת את הגרסה הסופי, JM 1113. צ'רניאקוב אל לייסט מה' 22 ביולי 1940, בצירוף חליפת-מכתבים עם משרד המזון של קולסקי על אשראי לסוון, JM 1113.
14. במיוחד בדו"ח של שן, 20 בינואר 1941, שקטעים ארוכים ממנו הועתקו בספר פאשיזם, גיטל, רצח המוני, ע"ע 108-113; וכן שיחה בין פראנק ופישר ביום 7 בנובמבר 1939, ביומנו של פראנק, מיסמכי נירנברג PS-2233. ראה גם דו"ח בעליפה של ראש שירותי הבריאות של הגנרל-גוברנאמנט, ד"ר ואלכאוס אל פראנק מה' 6 בספטמבר 1940; הוא תבע את הקמת הגיטאות, במיוחד בווארשה, בנימוק של "מדיניות בריאות", יומן פראנק, PS-2233.
15. דו"ח של שן מה' 20 בינואר 1941; וכן תמצית של התיעצות בין-משרדית בנושא הגיטות, 2 בדצמבר 1940, JM 1113.
16. בתחייצות הנ"ל, JM 1113.
17. דו"ח שן, 20 בינואר 1941.
18. מיזכר של מותנס, 14 בינואר 1941, JM 1113.
19. ליכטנברגים אל אוארסוואלד, 5 בספטמבר 1942, מכיל דו"ח לחודש אוגוסט, מיסמכי אוארסוואלד (365c), משרד-ההעברה, לודוויגסבורג.
20. על כך ראה על-ידי הומל בדו"חות שלו לדצמבר 1940 ופברואר 1941 אל מינהל הגנרל-גוברנאמנט בקראקוב. מיסמכים מ' 25 בינואר ו' 10 במאי 1941, במיקרופילם JM 814 שביד ושמ, המכיל דו"ח על המצב הכללי בשנים 1940-1941.
21. צ'רניאקוב אל משרד-ההעברה, 8 בינואר 1941, JM 1113.
22. מותנס אל לייסט, 11 בינואר 1941, JM 1113.
23. תמצית של דיון על השימוש הציבורי בגיטות, 8 בנובמבר 1941, JM 1112. אוארסוואלד ושן (שנים) היו בעלי תדבנה שבין המשתתפים.
24. יומן צ'רניאקוב, 18 ביולי 1941.
25. שם, 1 בנובמבר 1941.
26. בישוף אל אוארסוואלד, 12 במאי 1941, מצורפת תמצית הדיון עם פישר, 30 באפריל 1941, JM 1112.
27. בישוף אל אוארסוואלד, דו"ח נובמבר 1941, JM 1112.
28. 15 בפברואר 1942.
29. דו"ח של בישוף לנובמבר ולדצמבר 1941, JM 1112.
30. דו"ח בישוף למאי 1942, JM 1112.
31. דו"ח בישוף לינואר 1942, JM 1112.
32. הסטאטיסטיקות של הייצוא נלקטו מהדו"חות החדשיים של בישוף. מיספרן של הפירמות היהודיות וה, אריות' שעסקו בייצוא הגיע ל-41 לפני תחילת השילוחים. ראה תמצית הדו"ח של בישוף לאוגוסט 1942.
33. ראה לוח בספרו של עמנואל רינגלבלום, יחסים פוליטיים-יהודיים פמלהמתי-העולם השני, בעריכתם של יוסף קרימיש ושמואל קרקובסקי, הוצאת הווארד פרסיג, ניו יורק, 1976 (אנגלית), הערה בע"ע 71-72.
34. האגן אל לייסט, 22 בספטמבר 1941, JM 1112.
35. אוארסוואלד אל צ'רניאקוב, 22 באוקטובר 1941, JM 1113; וכן מיסמכים אחרים שם.
36. זכרונותיו של הירשפלד, בספר פאשיזם, גיטל, רצח המוני, ע"ע 147-149.
37. התיעצות בין-משרדית, 2 בדצמבר 1940, JM 1113. מותנס אל מאקובסקי, 2 בינואר 1941, JM 1113. הודעה מאת הרשלמן (משרד המזון), 9 בינואר 1941, JM 1113.

38. הטל מנלה פרטים על התוכנית לגבי גרמנים ופולנים בדו"ח שלו לדצמבר 1940, JM 814.
39. תמצית של הפגישה בין הגנרל-נוברנאמנט ומימשל המחוזות, 15 באוקטובר 1941, יומן פראנק, PS-2233.
40. דו"ח צ'רניאקוב לחודש מארס 1942, מיסמכי אוארמוואלד (365c), המשרד-המרכזי, לודוויגסבורג.
41. דו"ח יגור, שם.
42. דו"ח הטל לדצמבר 1940, JM 814.
43. טרונק, יודנראט, ע"פ 356, 382.
44. טרונק, תחתית הדיכויים, עמ' 62.
45. ראה לוח בספר פאשיזם, גיטו, רצח המוני, עמ' 138.
46. פראנק בלטר, וארשה 1942, תוצאת פ.ג.מ. ושוח', ציריך (1946), ע"פ 28-31.
47. תקציר של ההתייעצות ביט 30 בינואר 1942, מיסמכי נירנברג NG-2586.
48. ראה רישום בתאריך 17 ביוני 1942 ביומנו של צמנואל רינגלבלום, במיוחד הזכרת המחתה יהודים על-ידי גאו בסוביבור ודיון על ההשלכות של מידע זה, במחקרי יז ושם, 7 (1968), ע"פ 173-183, 177-180.
49. ראה: אברל אל אוארמוואלד, 26 ביוני 1942, בספר פאשיזם, גיטו, רצח המוני, עמ' 134.
50. חוזר המקרי של בישוף היה עד 15 במאי 1942, והיה מוארך אוטומאטית, אלא אם כן הודע לו שלושה חודשים מראש על סיומו. התוספת של פברואר 1942 רק שינתה את תאריך ה-15 במאי ל-31 במאי והשאירה את סעיף הסיום. תנאי ראיה היו כמו אלה החדשים של בישוף. מיסמכי JM 1112.
51. בישוף אל אוארמוואלד, דו"ח לילי 1942, JM 1112.
52. ישראל גוטמן, "אדם צ'רניאקוב - האדם יומנו", בספר שבעיכנת גוטמן ורוטקובין, שואת יהודי אירופה, ע"פ 451-489, במיוחד עמ' 466.
53. הרישום ב-18 במאי 1940.
54. הרישום ב-13 בפברואר 1942.

IN THIS ISSUE

Evidence

- **A. Weinrib**, a Jewish physician, who was head of the Jewish Hospital in the Wilna Ghetto during the war years, and knew its leaders closely, is relating the story of the hospital and, among the rest, deals with the controversial personality of the head of the Judenrat, Jacob Gens. Some of the facts in this article are published for the first time.
- **Frania Broide**, of Kibbutz Kfar Menachem, gives evidence of a mother to an infant, relating to her experience during "those years". The main part deals with the time she spent in a bunker in a village near Grodno.
- **Akiba Skidel**, of Kibbutz Kfar Blum, who served with the U.S. Army, publishes letter written to his family, while he was stationed in Berlin in the summer of 1945.

Research

- We bring herewith the preface to the diary of Adam Tcherniakov, head of the Warsaw Judenrat, now published in English. The preface was written by Professors Raoul Hilberg and Stanislaw Staron, of the University of Vermont, U.S.A.
- **Joseph Gouvrin** tries to determine whether there was a Jewish factor in the relations between Nazi Germany and the U.S.S.R. before the German invasion, in June 1941.
- **Hava Wagman-Eshkol** publishes here her research study on the Trans-Dniester Plan for the transfer of Jews, expelled (from Roumania) to this province, to Eretz Israel. She tries to examine whether there was a possibility to save lives or this was just another Nazi attempt to cheat.

Dokumentation

- The activities of the Hashomer Hatzair Movement in Poland, after World War II, is found in the legacy of **Israel Glazer**, of Kibbutz Nir-David. It was written shortly after the liquidation of the Movement in Poland.

Articles

- **Nathan Eck** comments on the concept of "Kiddush Ha-Shem" (Martyrdom) and "Kiddush He-Halm" (Sanctity of human life).
- **Pesach Schindler** offers his remarks to the discussion on "Faith after the Holocaust", which was begun with the article by A. Donat.